

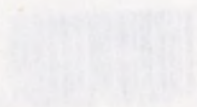
PIERRE GRIMAL

A LATIN
IRODALOM
TÖRTÉNETE

A LATIN IRODALOM TÖRTÉNETE

A LATIN IRODALOM
TÖRTÉNETE

10522/92

AKADEMIAI KIADÓ BUDAPEST, 1992

4901
PIERRE GRIMAL

A LATIN IRODALOM TÖRTÉNETE

10588/92

MTAK

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST, 1992

507968

A mű eredeti címe:
Pierre Grimal: La littérature latine
Presses Universitaires de France, Paris, 1965, 1988*

Fordította:
Bálintné Csejdy Júlia

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 6331 2

©Presses Universitaires de France, Paris, 1965, 1988*
Hungarian translation © Bálintné Csejdy Júlia, Budapest, 1992

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
Szedte: Fényszedő Központ Kft.

Felelős vezető: Baráth János

A nyomást és kötést az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc

Budapest, 1992

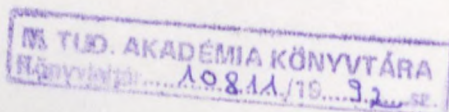
Felelős szerkesztő: Szlávik Tamás

Műszaki szerkesztő: Ondrejovics Gabriella

A fedéltervet Polgár Mariann készítette

Megjelent: 8,9 (A/5) ív terjedelemben

Printed in Hungary

TARTALOM

BEVEZETÉS	7
I. AZ ARCHAIKUS KOR (I. E. 240–I. E. 81) IRODALMA	11
A KORAI KÖLTÉSZET	11
AZ EPOSZ LIVIUS ANDRONICUSTÓL ENNIUSIG	12
A RÓMAI SZÍNHÁZ LIVIUS ANDRONICUSTÓL TERENTIUSIG	16
A MORALIZÁLÓ KÖLTÉSZET APPIUS CLAUDIUSTÓL LUCILIUSIG	22
A PRÓZA KIALAKULÁSA	25
A TÖRTÉNETÍRÁS FEJLŐDÉSE	25
A TÖRTÉNETÍRÁS CATO UTÁN	29
AZ ÉKESSZÓLÁS	31
II. AZ ARANYKOR (I. E. 81–I. SZ. 14) IRODALMA	34
CICERO KORA	34
CICERO MUNKÁSSÁGA	34
TÖRTÉNETÍRÁS A KÖZTÁRSASÁG UTOLSÓ ÉVEIBEN	42
A KÖLTŐI MŰFAJOK	45
AUGUSTUS KORA	53
VERGILIUS	53
HORATIUS	60
AZ ELÉGIÁKÖLTŐK	62
OVIDIUS	65
A PRÓZAI MŰFAJOK AUGUSTUS KORÁBAN	67
III. AZ EZÜSTKOR (I. SZ. 14–117) IRODALMA	70
A RÉTOROK KORA	70
A RÉTOR SENECA	70
A FILOZÓFUS SENECA	71
PETRONIUSTÓL TACITUSIG	75
A KÖLTŐI MŰFAJOK	79
IV. A BRONZ- ÉS VASKOR (117–476) IRODALMA	85
ÖSSZEGZÉS	94
BIBLIOGRÁFIA	97
FÜGGELÉK	99

BEVEZETÉS

Elvben latin irodalom alatt érthetnénk mindazt, amit irodalmi célzattal latin nyelven írtak. Ám ez a meghatározás így túlságosan tág, és valójában igen különböző dolgokat foglal magában. Hiszen az irodalmi latin nyelv használata, amely az i. e. III. század közepén kezdődött, azóta sem szűnt meg. Létezik ugyanis modern latin irodalom is, amely egyenes folytatása a megelőző századok irodalmának, és amelynek természetesen mások a jellegzetességei, mint a Cicero vagy az Augustus kori irodalomnak. Az is nyilvánvaló, hogy a keresztény szellemű latin nyelvű irodalom egészen más terület: főleg keleti eredetű forrásai, céljai – azaz az erkölcsi tanítás és a térítő szándék – mind megkülönböztetik a merőben eltérő szellemiségű „pogány” irodalomtól. Végül magán az antik, vagyis „pogány” (itt inkább a „világi” jelző használata lenne megfelelő, bár ez is félreérthető) irodalmon belül külön kell választanunk az i. e. III. sz. és az i. sz. III. vagy inkább IV. sz. között létrejött műveket. Ebben az időszakban ténylegesen megvan az állandó megújulás lehetősége – ami később eltűnik – és megszakítás nélkül élnek tovább az eredeti hagyományok. Maguk a művek pedig közvetlenül hozzáférhetőek, ha nem is mindenki, de legalább azok számára, akik a műveltség alapjait elsajátították. Kétségtelenül már ekkor jelentkeznek annak a folyamatnak a jelei, amelyben az irodalom iskolai anyaggá válik, vagyis megmerevedik, ám ez a megmerevedés csak a következő időszakban válik teljessé. Mindaddig, amíg az írókban megvan a római kultúrához való tartozás érzése, úgy tekinthetjük, hogy létezik a latin irodalom abban az értelemben, amelyben használjuk.

Hiszen elsősorban Róma irodalmáról van szó: a hódító köztársaság és a győzedelmes birodalom irodalmáról, amely a római szellemből táplálkozik és azokat dicsőíti, akik nem kevés szenvedés árán a világ uraivá lettek. Ugyanakkor igyekszik tisztázni azokat az alapvető értékeket, amelyekre ez a hódítás épült. Nyomon követi, sőt gyakran irányítja a szellemiség fejlődését, és nagyban hozzájárul a sajátosan római civilizáció kialakulásához. Éppen ezért helyénvalóbb lenne „latin” irodalom helyett „római-nak” nevezni, jóllehet ez sem pontos meghatározás. Valójában, mint tudjuk, kevés római író volt Róma szülőtte: az első műveket leigázott vagy szövetséges

népek fiai írják, és ahogy a hódítás fokozatosan halad előre, úgy gazdagítják legyőzöik irodalmát a provinciák nemrég még barbár népei. Mindez pedig felfedi előttünk, hogy ez az irodalom valójában egy társadalmi, politikai állapot és egy nyelvi szituáció – a római város és a latin nyelv – kölcsönhatásának eredménye. A mi feladatunk az, hogy nyomon kövessük és meghatározzuk ezt a latin nyelvű és római szellemű irodalmat. Az is világos, hogy miért csak akkor születhetett meg, amikor e két nélkülözhetetlen feltétel adva volt, és miért nem élhette túl e kettő bármelyikének eltűnését. Kibontakozásához elképzelhetetlen volt, hogy Róma komoly hatalommal rendelkező politikai központtá váljon és a latin nyelv is megfelelő hajlékonyságra, gazdagságra tegyen szert. Hanyatlása egybeesett a birodalom alkonyával, a hagyományos értékek eltűnésével.

* * *

Az i. e. III. században a görög világban a hellenisztikus kultúra virágzik. Nagy Sándor közvetlen utódai, a Diadokhoszok¹ uralmának már ötven éve vége, a második generáció királyainak hatalma szilárd alapokon nyugszik. A hellenizmus elterjed Ázsia belső területein is; a görög kultúra kiterjed, és már nem kapcsolódik szorosan a városállamhoz, hanem mint az emberi ideál megtestesítője jelenik meg. Ennek a kultúrának, amely kisugárzik a Mediterráneum nyugati részére, Itáliában Magna Graecia² városaira, Szicíliában a II. Hierón alatt³ virágzó Szürakuszaira vagy távolabb a Massilia (Marseille) környéki gyarmatokra, az irodalom fontos alkotóeleme.

A hellenizmus alkotásai révén egyrészt továbbörökíti a klasszikus költők, filozófusok és történetírók közös kincsét; de nem csak ez a múlt felé fordulás jellemzi, hiszen a kor költői kísérletet tesznek az irodalom megújítására is, és ennek eredményeként létrejön az, amit alexandriai irodalomnak hívunk a Ptolemaioszok⁴ fővárosa, Alexandria után, amely a bölcsője volt. Ezt az újfajta esztétikát az alexandriai költők legjelesebbjének, Kallimakhosznak⁵ a művei testesítik meg; formailag tökéletes, tudós költészet ez, amely az ősi mítoszok legkülönösebb variánsait dolgozza fel, és a rövid műfajt előnyben részesíti a hosszú költeményekkel szemben. Vele együtt említhetjük a szicíliai születésű Theokritoszt⁶ is, aki irodalmi rangra emeli

¹ maga a szó „követőt, utódot” jelent. Azokat a hadvezéreket értjük rajta, akikre Nagy Sándor (i. e. 356–323) birodalmát hagyta.

² (= Nagy Görögország). Dél-Itália egy részét nevezték így az ott található nagyszámú görög gyarmatváros miatt.

³ II. Hierón i. e. 270–216-ig uralkodott.

⁴ I. Ptolemaiosz (i. e. 367–283) egyiptomi király utódai.

⁵ (i. e. 305–240).

⁶ (i. e. 300–260).

a bukolikus ének népi formáját, és tökéletes kis darabokká alakítja a marha- és kecskepásztorok rögtönzéseit. Az alexandriai iskola harmadik nagy alakja Apollóniosz Rhodiosz, aki terjedelmes eposzban írta meg Iaszón és társai kalandjait⁷. *Argonautika* című eposza kétszáz évvel később kétségtelenül nagy hatást gyakorolt az Aeneis írójára. A kor színházi élete is igen élénk. Nem találunk olyan görög várost, amelynek ne lenne saját színháza, ahol általában a repertoár legnagyobb részét alkotják (főként Euripidész⁸ műveit) adják elő, de a korabeli ízlésnek megfelelően átformálják őket: a párbeszédeket megőrzik, de a kórus szövegét énekekkel helyettesítik, amelyeknek alig van közük a cselekményhez. A látvány és a rendezés sokkal hangsúlyosabb szerepet kap, mint azelőtt. A költői művek is ehhez az irányzathoz igazodnak.

A hellenisztikus irodalom az istenek, és rajtuk keresztül a világot kormányzó új „héroszok” dicsőítését tekinti céljának. Alexandriában természetesen a Ptolemaioszok dicsőségét éneklik meg, máshol Antigonosz Gonatászét, akinek ellenfelein aratott győzelmét a szobrászok is megörökítették (pl. a számothrakéi Niké-szobron⁹). A homéroszi tradíciók, amelyek a klasszikus korban Pindaros¹⁰ győzelmi énekeiben éltek tovább, ekkor is megihletik az ún. udvari irodalmat művelő költőket: ennek a körnek a legkiemelkedőbb alkotása Kallimakhosz Bereniké hajfűrtjeiről¹¹ szóló költeménye. Az első római költőket ugyancsak a dicsőség megénekelésének vágya hajtja, és így ebben az értelemben hellenisztikusnak vagy pontosabban fogalmazva alexandriaiaknak nevezhetjük őket.

Az i. e. III. század közepén Róma első győzelmét aratja Karthágó¹² felett. A punok, akik eddig féltékenyen őrizték a Mediterráneum nyugati medencéjét és megakadályozták a hellenizmus kelet felé terjedését, gyengének bizonyultak és meghátrálni kényszerültek, Rómának hagyva a Tírréni-tenger vidékét,¹³ míg Liguria és Hispánia északi része Róma szövetségese, a phókisziak¹⁴ kezére került. Róma, amelynek a hellén városok lakóival való rokonsága hosszú idő óta nyilvánvaló volt (erről egy évszá-

⁷ azaz az Argonauták (az Argó hajó utasai) kalandjait, akik a hagyomány szerint Kolhiszba indultak, hogy megszerezzék az aranygyapjút.

⁸ (i. e. 480–406) görög drámaíró. Mintegy 90 művéből 18 maradt fenn.

⁹ a számothrakéi Niké-szobrot a párizsi Louvre-ban őrzik.

¹⁰ (i. e. 518–438) Boiotiában született költő. Teljesen ránk maradt 4 könyvnyi győzelmi énekét olimpiai bajnokokhoz írta.

¹¹ Bereniké csillagképpé változott gyönyörű hajfűrtjének történetét Catullus is feldolgozta a 66. carmenben.

¹² föníciai gyarmatváros Észak-Afrikában. A rómaiak a három pun háború során (i. e. 264–241, i. e. 218–201, i. e. 149–146) legyőzték Karthágót, és a várost földig rombolták.

¹³ Itália nyugati partján Liguria és Szicília között elterülő tenger.

¹⁴ a Közép-Görögországban található Phókisz lakói.

zaddal korábban Arisztotelészről¹⁵ szerezhettünk tudomást, de minden bizonnyal korábbi eredetű az a hagyomány, amely Rómát azon városok közé sorolja, amelyeknek alapítása a trójai háború¹⁶ résztvevőinek hazatéréséhez kapcsolódik) természetesen nem engedi a görög politikai befolyás újjáéledését nyugaton, de a görög kultúra terjedését hol akaratlanul, hol pedig tudatosan támogatja még saját területén is. A megszülető latin nyelvű irodalom először ezt a szimbiózist tükrözi. Egyértelmű, hogy a latin irodalom a görög irodalom gyermeke, de mégse higgyük, hogy szolgai, iskolás másolója. A létrehozott művek a sajátos római szellemi igényekhez igazodtak; nem annyira a tartalmát, mint inkább a funkcióját vették át azoknak a munkáknak, amelyeket a rómaiak a görög világban találtak. Így keletkeztek az eposzok és tragédiák, amelyek mindegyike Róma mítoszait igyekszik megörökíteni, és megszületik a komédia is, amely ugyanúgy társadalmi és erkölcsi normákat tárgyal, mint a görög újkomédia¹⁷ tette majdnem egy évszázaddal azelőtt. A történetírók, jogtudósok munkái, a törvényszéki és szónoki beszédek is a város szellemi életének szerves részévé válnak anélkül, hogy ez csak a nagy görög prózaírók terméketlen, szolgai utánzását jelentené. Épp ellenkezőleg. Alaptalan tehát egy alkotó Hellász és egy szolgálai utánzó Róma szembeállítása. A rómaiak folytatják a görögök által megkezdett utat minden műfajban. A görög irodalom régebbi mivolta is csak azt bizonyítja, hogy a római irodalom milyen gyors fejlődésre volt képes, és hogy mennyire rövid idő alatt teljesedett ki.

¹⁵ (i. e. 384–322) görög tudós és filozófus.

¹⁶ a görögök a hagyomány szerint 10 évig tartó ostrom után elfoglalják Tróját. Aeneas családjával és társaival együtt elmenekül az égő városból, hogy népe számára új hazát keressen. Így érkezik meg hosszú bolyongás után Itáliába.

¹⁷ a görög komédia történetét két korszakra szokás bontani: az ún. ókomédiára (i. e. 400-ig) és az ún. újkomédiára (i. e. 400–250-ig). Az újkomédia egyik legkiválóbb képviselője Menandrosz (i. e. 342–291) volt.

I. AZ ARCHAIKUS KOR (I. E. 240–I. E. 81)

IRODALMA

A KORAI KÖLTÉSZET

A latin irodalom kibontakozása a költészettel kezdődik. Ezzel párhuzamosan indulnak útjukra az epika és a színházi műfajok is. Ez sokféle okra vezethető vissza: ilyen például a homéroszi hagyománynak és a színháznak a korabeli görög irodalomban játszott szerepe, de magyarázható a sajátos római viszonyokkal is. Az írott irodalom megjelenése előtt létezett egy szóbeli irodalom is, amit az ún. ünnepi énekek képviseltek. Ezekben ifjak dicsőítették a múlt nagy alakjait. Az etruszkok¹ közvetítésével a rómaiak megismerték a görög mitológiát, amely átítatódott az itáliai népi elbeszélések elemeivel. Ezeket a még le nem írt irodalmi alkotásokat örökítették meg az archaikus etruszk temetkezési festmények, amelyek harci eseményeket és epikus legendákat (pl. a trójai foglyok feláldozása Patroklosz² sírján) ábrázoltak. Igen valószínű, hogy Róma legrégebbi története is nyersanyagul szolgált: a *gens*³ őseinek, a királyoknak⁴ és főképpen Romulusnak, a város alapítójának a hőstettei mind szerepeltek ezekben a kezdetleges költeményekben. Mértékük valószínűleg *saturninus* volt (ezt a legenda után nevezték így, amely szerint Saturnus⁵ volt Latium első kettő két szótagos, a harmadik három szótagos), a második rész két Ez két eltérő részből tevődik össze: az első általában három szóból áll (az első kettő két szótagos, a harmadik három szótagos), a második rész két háromtagú szóból áll (a következő minta szerint: *Virum mihi, Camena/insece versutum*, amely Livius Andronicus Odüsszeiájának első sora; de léteztek más kombinációk is: pl. Naevius következő verse: *Fato Metelli Romae/fiunt consules*, ahol más sorrendben következnek a két és három szótagos szavak).

¹ a közép-itáliai Etruria lakói.

² Akhilleusznak, az Íliász főhőseinek barátja. Amikor Hector megöli Patrokloszt, Akhilleusz véres bosszút áll, majd fénys szertartás keretében eltemeti barátját.

³ közös őstől származó nemzetségek. Híres pl. a *gens Iulia*, amelyhez többek között Iulius Caesar is tartozott.

⁴ A hagyomány szerint Rómában a város alapításától (i. e. 753) hét király uralkodott: Romulus, Numa Pompilius, Tullus Hostilius, Ancus Martius, Tarquinius Priscus, Servius Tullius és Tarquinius Superbus.

⁵ ősi itáliai, földműveléshez kapcsolódó istenség.

Ezeket lantkísérettel adták elő, amely kidomborította a vers ütemét. Nehezen határozható meg, hogy ezek az „ünnepi énekek” milyen hatással voltak a latin irodalomra. Régebben a történetírás korai formáinak tekintették őket, amelyek hozzájárultak a „legendák” kialakulásához. A kutatók később előszeretettel mutatták ki ezeket a történetíróknál (főként Titus Liviusnál). Manapság kisebb jelentőséget tulajdonítanak nekik és általánosan elterjedt vélemény szerint a történetírás perifériáján születtek, de sohasem helyettesítették azt. Annyi azonban bizonyos, hogy előkészítették két görög eredetű műfaj itáliai változatának megszületését: a római eposzt és az ún. *tragoedia praetexta*t⁶, amely római témákat állít színpadra.

Az első latin nyelven író szerző egy tarentumi⁷ rabszolga, Livius Andronicus, aki valószínűleg 272-ben került Rómába, miután hazáját a római csapatok elfoglalták. Livius Andronicus ekkor 8 éves. Gazdája, Livius Salinator szenátor előbb fia nevelését bízta rá, majd felszabadítja. Mivel igen fiatalon került Rómába, műveltségét is itt szerezhette, egy olyan városban, ahol számtalan Dél-Itáliából származó rabszolga, felszabadított rabszolga, szabad ember, kereskedő, kézműves stb. terjesztette a görög nyelv ismeretét és használatát. Livius Andronicus érdeme nem az volt, hogy megismertette a görög irodalmat a rómaiakkal, hanem az, hogy megmutatta, hogyan lehet latin szellemű irodalmat teremteni a görög minták alapján. Tragédiákat, komédiákat és egy eposzt is írt, ezzel egyszerre három műfajt is meghonosított, és megnyitotta az utat az előtt a rendkívüli fellendülés előtt, amely kortársai és közvetlen utódai – Naevius, Plautus, Ennius, Pacuvius – műveivel indul el.

AZ EPOSZ LIVIUS ANDRONICUSTÓL ENNIUSIG

Ismeretes, hogy Livius Andronicus írt egy latin nyelvű Odüsszeiát, amely tulajdonképpen a homéroszi eposz átültetése, ha ugyan nem fordítása volt. Noha mestersége szerint grammatikát tanított, és fordítását fel is használta a tanításban, művét nagy valószínűséggel nem e célból írta. Homérosz szövegét, amennyire csak tudta, romanizálta. Az istenek nevét is átültette: így lettek a Múzsákból *Camenák*, és így lett Kronosz lányából, Hérából Iuno, Saturnus lánya. Livius Andronicus Odüsszeiájából csak elszórt, rövid töredékek maradtak fenn, de maga a témaválasztás is mutatja, milyen célt tűzött maga elé a költő. Míg az Íliász, a görögség „szent könyve” az Égei-tenger vidékén játszódik, az Odüsszeia nyugat felé tekint.

⁶ Nevét onnan kapta, hogy a hősök maguk is nemzeti öltözékben, *toga praetexta*ban jelentek meg.

⁷ ma Taranto.

Epizódjai többségét a kutatók hagyományosan az itáliai és szicíliai partokra helyezik. Odüsszeusz legendája Itáliában folytatódik. Érdekes pl., hogy Odüsszeusz közismert személyiség volt etruszk földön. Kirkétől született gyermekeit számos város alapítójának tartották Közép-Itáliában (pl. Tibur, Ardea). Livius Andronicus eposza mögött kirajzolódnak az etruszk legendák és az etruszk befolyás alá került Latium szájhagyomány útján terjedő eposzai. Ráadásul ebben az időszakban, vagyis a harmadik század második felében Róma az illírekkel háborúba bonyolódik, és érdeklődése az Adria partvidéke felé fordul, ahova már régen eljutott, de amelynek meghódítása mindeddig nem szerepelt közvetlen politikai tervei között. Hamarosan Róma válik a térség hellénjeinek oltalmazójává a barbár kalózokkal szemben. Tény, hogy az illír háború⁸ egyik hőst éppen Livius Salinatornak hívták, aki talán a Livius Andronicust felszabadító szenátor volt vagy annak a fia, tehát a költő régi tanítványa. Vajon ez a latinra átültetett Odüsszeia nem elegáns tiszteletadás-e a rómaiak előtt, akik Közép-Itáliából felszabadítóként érkeztek Ulixes⁹ földjére?

Livius Andronicus eposza tehát sokat megőrzött a latin irodalom itáliai gyökereiből: nemcsak az ősi római *saturninus* versmértéket, hanem a legendák iránti vonzalmat is, amelyekben már régóta a görög epikus ciklusok nyugati folytatását vélik felfedezni.

Nyilvánvalóan itáliai eredetű és még határozottabban római jellegű Naevius *Bellum Punicum*-ja. Szerzője Campaniában született. Első darabját i. e. 235-ben adták elő, éppen öt évvel Livius Andronicus bemutatkozása után. A *Bellum Punicum*ot Naevius valószínűleg öregkorában, 209 körül írta, amikor Itália nagy részét már elfoglalták vagy legalábbis veszélyezteték Hannibál pun csapatai. Ez az eposz is *saturninus* versmértékben íródott. Noha csak rövid töredékek maradtak fenn belőle, ezek mégis lehetővé teszik, hogy fogalmat alkothassunk az egészből. A mű témája az első pun háború, amelyben Naevius maga is részt vett katonaként. Az első énekek azonban egy mitikus jellegű elbeszélést tartalmaznak, amely Aeneasnak, Róma mondabeli alapítójának kalandjait és Dido királynőhöz, Karthágó alapítójához fűződő szerelmének történetét meséli el. Nem más ez, mint az Aeneis első négy énekének témája. A történet nem Naevius képzeletének szülötte. Aeneas már jó ideje az itáliai héroszok között szerepelt: Közép-Itáliában, Veii-ben egy szentély és egy etruszk zarándokhely tanúskodik erről; Szicíliában úgy tudták, hogy a régmúlt időkben, Laomedon király¹⁰ alatt trójai telepések érkeztek Segestába¹¹ és ők vezették be az

⁸ (i. e. 230–228).

⁹ azaz Odüsszeusz.

¹⁰ Trója királya, Priamus apja.

¹¹ város Szicília szigetén.

Eryx-hegyen¹² Venus kultuszát. Aeneas tisztelete Latiumban is fellelhető: Laviniumban egy neki állított szentélyre bukkantak. Nem tudjuk, hogyan jött létre a Dido és Aeneas szerelméről szóló legenda; kialakulásakor feltehetően semmiféle összefüggésben nem állt Rómával. A görögök hoszszú ideje elvitatták a punoktól Szicília nyugati felét, és ez a mítosz talán a segestai telepések igényének jogosságát kívánta alátámasztani az eryxi szentélyre, amely kezdte átvenni a pun Venus szerepét. Mindenesetre Naevius ezt a drámai történetet használta fel arra, hogy megmagyarázza annak a halálos vetélkedésnek az okát, amely Rómát és Karthágót szembeállította. Azt kívánta bizonyítani, hogy a sors kegye Róma oldalán áll, aminek hangsúlyozása nagy jelentőséggel bírt a második pun háború válságos éveiben. A költő kettős biztosítékot nyújt városának: az istenek Róma mellett állnak és a karthágóiakon aratott egykori győzelmek magukban hordozzák a végső siker ígéretét is.

Míg Livius Andronicus Odüsszeiája az itáliai hagyományokra épült, a *Bellum Punicum* még egyértelműbben római. Ennek oka a körülmények megváltozása volt. Róma többé már nem Itália feltétlen ura, hanem egy város, amely a pusztta léteért küzd, és ez az erőfeszítés a nemzeti érzés felerősödésével jár, illetve ennek megnyilvánulása a nemzeti hősök dicsőítése. Miként majd látni fogjuk, ez az a pillanat, amikor kialakul a *tragoedia praetexta*¹³ is. A harmadik római eposz Enniustól származik és a második pun háborút lezáró győzelem után íródott, így érthetően nem a harci eseményekkel foglalkozik, hanem Róma nagyságáról és történelmi küldetéséről elmélkedik. Ennius Rudiae-ban¹⁴ született Messapiában (azaz Calabriában), nem messze Tarentumtól i. e. 239-ben, vagyis közvetlenül a Livius Andronicus és Naevius utáni generációhoz tartozott. Azzal büszkélkedett, hogy három nyelven beszél és ír: görögül, latinul és az anyanyelvén, oscus¹⁵ nyelven. Rómával szemben semmiféle gyűlöletet sem táplált, pedig az leigázta szülőhazáját.¹⁶ Éppen ellenkezőleg: dicsőségnek tartotta, hogy rómaivá válhatott. A korai költők közül Ennius tekinthető a leginkább hellenisztikus költőnek. Ő közelíti legjobban a latin irodalmat a görög modellhez, mégpedig annak kortárs változatához. Elhagyja a *saturninusi* verselést, és a latinhoz idomítja a daktilikus hexametert, amely Homérosz óta minden görög epikus mű versmértéke. Saját magát a pythagoreus tanok követőjének vallja, amelynek Tarentum környékén

¹² 751 m magas hegy Szicília nyugati részén.

¹³ l. 12. oldal, 6. lábjegyzet.

¹⁴ ma: Rugge.

¹⁵ a közép-itáliai oscus nép nyelve, míg a latin eredetileg az ókori Latium nyelve.

¹⁶ az oscus és görög lakosságú Calabriát a rómaiak i. e. 276-ban foglalták el.

számos híve akadt, és a római arisztokrácia köreiben is nagy volt a népszerűsége. Ennius új Homérosznak kiáltja ki magát, aki a rómaiak nagyságát énekli meg. A rómaiak ezért gyakran valóban úgy tekintettek Enniusra, mint irodalmuk atyjára, ami például Augustus korában már iróniát váltott ki Horatiusból. Ennius valószínűleg 203-ban, egy évvel a zámái csata¹⁷ előtt kezdte el írni nagy eposzát, az *Annalest*. Róma ekkor már teljesen biztos a győzelmében. Egyenrangú partnere a nagy hellenisztikus birodalmaknak, amelyekkel még osztozik a világ feletti uralmon. Ennius végül is alexandriai mintákat követve írja meg költeményét: harmincezer verssora csatákat jelenít meg és olyan zsánerképeket tartalmaz, mint a híres Rea Silvia¹⁸ álma, az ikrek, Romulus és Remus születésének bejelentése: a jelenet regényes, érzékletes leírása inkább Appolóniosz Rhodioszt idézi, mint az Íliászt. Maga az enniusi kísérlet a római krónikák megverselésére (*Annales*nek, azaz *Évkönyvek*nek hívták azokat a könyveket, amelyekbe a *pontifexek*¹⁹ évről évre feljegyezték a legfontosabb eseményeket) párhuzamba állítható a hellenisztikus költők törekvéseivel, akik epikus költeményben állítottak emléket pl. a messzénai háborúnak. Kétségtelen, hogy már Naevius is ugyanezeket a mintákat követte, de Ennius következetesebb volt az utánzásban: a mitológiai résznek kevesebb helyet szentelt, és az emberi tettek történeti leírása nála sokkal fontosabb a csodás elemeknél. Ennius inkább filozófus, mint „teológus”: nála nagyobb hangsúlyt kapnak a tiszta emberi értékek. Költeményei közül (amelyekből annyi sem maradt fenn, mint az *Annales*ből, amelynek legalább töredékei olvashatók) az *Epicharmus* és az *Euhemerus* a rómaiak hagyományos vallási beállítottságától ugyancsak idegen kozmogóniai és erkölcsi kérdésekkel foglalkozik. A másodikban például teljes egyetértéssel adja elő Euhémerosz²⁰ elméletét, aki szerint az istenek és istennők nem mások, mint hajdanvolt királyok és királynők, akik az emberiségnek tett szolgálataikért változtak istennékké. Ez alkalmat adott Róma vezetőinek fokozott dicsőítésére is, akiknek tettei egyre inkább befolyásolták az emberiség történetét. Ez a történelemszemlélet mutatkozik meg a 191. év consulához, M. Fulvius Nobiliorhoz fűződő kapcsolatában is. A consul,

¹⁷ a második pun háború döntő csatája Scipio és Hannibál között i. e. 202 nyarán zajlott az Észak-Afrikában fekvő Zama mellett.

¹⁸ Romulus és Remus anyja, Numitor király lánya. A hagyomány szerint Amulius, Numitor testvére, miután fivérét jogtalanul megfosztotta trónjától, Rea Silvát Vesta-papnőnek adta, hogy ezáltal megfossza a gyermekszülés lehetőségétől. Hamarosan azonban terhes lett az ikrekkel.

¹⁹ a pontifexek, azaz főpapok testülete a vallási teendőkön kívül polgári feladatokat is ellátott (pl. a consulok névsorának feljegyzését).

²⁰ i. e. 340–260.

akit barátság fűzött Enniushoz, magával vitte a költőt az aitóliaiak²¹ elleni hadjáratába a *cohors praetoria*²² kötelékében. Ennius jelen volt az ellenség fővárosa, Ambracia²³ bevételénél. Fulvius Nobilior hazatértekor templomot emeltetett a „Múzsák Herculesé”-nek tiszteletére (*Hercules Musarum*, ami valószínűleg a görög *Héraklész Múszagetész*, vagyis a Múzsákat vezető Hercules megfelelője). Az ambraciai kalandot Ennius beépítette az *Annales*be, és ugyanerre a témára egy másik költői művet is írt, valószínűleg egy *tragoedia praetexta*t, amelynek csak a címét ismerjük. Ebben Hercules, a győztesek patrónusa, aki halhatatlanságát tetteinek köszönheti, arra kéri a Múzsákat, szentesítsék halhatatlanságát úgy, hogy a költemény szálljon szájról szájra az emberek között. Fulvius Nobilior ilyen módon Nagy Sándor és az őt követő szinte valamennyi hellenisztikus uralkodó, főként a Ptolemaioszok törekvéseinek folytatójává vált.

A RÓMAI SZÍNHÁZ LIVIUS ANDRONICUSTÓL TERENTIUSIG

A római színház kezdeteit hivatalosan 240-től számítják, amikor a Római játékok (Ludi Romani)²⁴ alkalmából a magisztrátusok²⁵ színpadra állíttatták Livius Andronicus egyik darabját. Valószínűleg az ebben az évben hivatalos látogatást tevő II. Hierónnak²⁶ akarták megmutatni, hogy Róma sem marad el a dél-itáliai görög városoktól. De az eposzhoz hasonlóan a színház születésének is megvan a maga előzménye, amely jelentős hatást gyakorolt a későbbi költők műveire. I. e. 364 óta (ha hihetünk Titus Liviusnak), egy pestisjárvány után, a szenátus az etruszkok példáját követve színpadi játékok bevezetését határozta el, hogy elfordítsa a várostól az istenek haragját. Ezek sípszóra járt táncokból és különböző, szöveggel nélküli, improvizált pantomimjátékokból álltak, és igen megtetszetek a római ifúságnak, amely szabadban tartott ünnepei alkalmával szatirikus dalokkal és versekkel kibővített hasonló előadásokkal mulattatta magát. Így lassan kialakult egy később *saturá*nak nevezett műfaj, amely dalok és különféle mozdulatok együtteséből állt, és tulajdonképpen megfelelt egy kezdetleges színháznak. A valódi színház születését 240-re tehetjük, amikor Livius Andronicus javaslatára rendszeresen kezdték bemutat-

²¹ Aitólia, az egyik legnagyobb görög tartomány lakói.

²² csapategység; eredetileg a hadvezér testőrsége. A császárkorban óriási befolyásra tett szert, amíg Nagy Constantinus fel nem oszlatta.

²³ az Artai-öböl közelében fekvő város.

²⁴ a rómaiak legrégebbi állandó ünnepe. Eredetileg 1, Cicero korában már 15 napig tartott (szept. 4–19). Iuppiter tiszteletére rendezték.

²⁵ a római hatóságok, illetve hatósági személyek összefoglaló neve.

²⁶ Szürakuszai királya.

ni a *saturákat*. Népi eredetének köszönhetően a római színház hosszú ideig megőrizte a *saturák* bizonyos jellegzetességeit. Ilyen volt pl. az a megoldás, ahogy az énekes részeknél a színészek szerepét kétfelé választották: a gesztikulációt és mimikát az egyik szereplőre bízta, miközben egy másik színész feladata volt a szöveg elmondása vagy eléneklése. Állítólag Livius Andronicus találta ki ezt az eljárást, mert „elment” a hangja, mivel állandóan vissza kellett térnie a színpadra a közönség kívánságára. Ezért megtartotta magának a mimikai feladatot, míg a többi egy *cantorra* bízta. Nehéz elhinni, hogy egy ennyire személyes esemény vezetett volna ennek a különös újításnak a bevezetéséhez. Sokkal valószínűbb, hogy az induló római színház éppen a *saturából* vette át ezt a megoldást. Ne felejtjük el, hogy az irodalmi jellegű színház mellett a rómaiaknál végig megmaradt a *mimus* is, amely táncos, zenés előadás volt, ahol a prózai részeket a minimumra redukálták. A latin színház korai időszakában a törekvés éppen az énekes részek megrövidítésére irányul, hogy ezáltal közelebb kerüljön a klasszikus modellekhez. Ennek a fejlődésnek azonban az lett az eredménye, hogy a színház eltávolodott közönségétől és a nagy műfajok hanyatlásnak indultak, miközben a *mimus* rendkívül népszerű maradt egészen a birodalom bukásáig. Majdan Horatius is hiába fog reménykedni az irodalmi jellegű színház újjászületésében. Igen keveset tudunk a korszak négy legnagyobb költőjének, Livius Andronicusnak, Naeviusnak, Enniusnak és Pacuviusnak drámaírói munkásságáról. Többnyire csak címek és néhány verstöredék maradt ránk tőlük. Livius Andronicus mintegy kilenc tragédiát írt a következő címekkel: *Achilles*, *Ajax*, *A trójai faló*, *Aegisthus*, *Hermione*, *Andromeda*, *Tereus*, *Danaë* és *Ino*. Valamennyi darabjának témáját a görög mitológiából kölcsönözte, de közülük néhány a rómaiak Trójához fűződő hagyományaira utal: *Danaë* történetének egyik változata pl. arról beszél, hogy az argoszi hősnő Latium partjaiig is eljutott.²⁷

Naevius mint tragédiászíró öt évvel Livius Andronicus első tragédiájának bemutatását követően mutatkozott be. E műfajban alkotott műveiből csak hatnak a címe maradt az utókorra: *A trójai faló* (a rómaiak igen kedvelték ezt a történetet), *Hesione* (egy másik, Trója pusztulásával kapcsolatos legenda), *Hector búcsúja*, *Iphigénia* (valószínűleg egy *Iphigenia Taurisban* című tragédia), *Danaë*, *Lycurgus*. Ez utóbbi dionüszoszi darab lehetett, és minden bizonnyal összefüggésbe hozható a dél-itáliai és latiumi Bacchuskultusz²⁸ kifejlődésével a III. század végén.

²⁷ a szép királylányt apja szigorú őrizet alatt tartotta. Zeusznak azonban sikerült a lány közelébe férkőznie. A feldühödött apa lányát egy ládában a tengerbe dobatta. Így jutott el Danaë Itália partjaira.

²⁸ görögül Dionüszosz, a bor istene. Dionüszosz kultuszához kapcsolódik a drámai műfaj megjelenése.

Ennius számos tragédiát írt. Ezek közül a trójai mondakört a következőkben dolgozta fel: *Achilles*, *Ajax*, *Alexander* (a pásztorok ugyanis az Alexander nevet adták Parisnak²⁹), *Hector váltságdíja*, *Iphigenia*, *Hecuba*, *A fogoly Andromache*, *Telamon*, *Telephus*. A többiekben különböző eredetű mondákat vett alapul: *Alcmaeon*, *Andromeda*, *Athamas*, *Cresphontes*, *Erechtheus*, *Eumenides*, *Medea száműzetésben*, *Melanippus*, *Nemea*, *Phoenix* és *Thyestes*. A felsorolásból kiderül, hogy a címek és minden bizonnyal a témák is nagyrészt Euripidésztől³⁰ származnak.

Ennius után a tragédia műfaját unokaöccse, Pacuvius képviseli. Pacuvius i. e. 220 körül született Brundisiumban (ma Brindisi), és nagybátyjának köszönhetően bekerült Róma filhellén körébe, nevezetesen a Scipiók körébe. Pacuvius Euripidész helyett inkább Szophoklész³¹ tekintette mintaképének, valószínűleg római barátainak hatására, akiknek ízléséhez közelebb állt az attikai klasszicizmus. Alábbi tragédiáinak címe maradt ránk: *Antiope*, *A fegyverekről való döntés* (Akhilleusz fegyvereinek odaítélése), *Atalanta Chryses*, *Orestes rabszolgaságban*, *Hermione*, *Ilione*, *Medus* (Medea és Aegeus egyik fiának története), *A fürdő* (amelyben megtudhatjuk, hogyan ölte meg akaratlanul apját Telegonus, Odüsszeusz és Kírké fia). Horatius idejében a régi római tragédiáírókra alkalmazott hagyományos jelzők közül Pacuviusnak a „tudós öreg” jutott. Talán azért, mert erőfeszítéseket tett új források felfedezésére, és darabjaihoz kevésbé elkoptatott modellekhez nyúlt. Tény, hogy ezeket halála után sokáig játszották, és egyszerű emberek is kívülről tudtak hosszú részeket belőlük. Cicerónál elég hosszú töredékek³² maradtak ránk ahhoz, hogy megismerhessük Pacuvius erőteljes stílusát, a visszafogott – hőseihez illő – pátosz iránti érzékét.

E görög mintát közvetlenül átvevő tragédiákon kívül a római költők már Naevius óta írtak ún. *praetextákat* római szereplőkkel (akik bíborszegélyű tógát, ún. *praetextát* viseltek, mint a magistratusok vagy a régi idők királyai). De ezt a műfajt sem egyedül a rómaiak hozták létre. Ismeretes pl., hogy egy Ezekielosz³³ nevű zsidó szerző színpadra vitte Mózes életét. A hellenisztikus korban minden nép a görögök példáját követve próbálta meg feldolgozni saját múltját. Naevius írt egy *Romulus* című művet, sőt

²⁹ Priamus trójai király második fia. Nevéhez kapcsolódik az a mítosz, amely szerint a három istennő (Héra, Athéné és Aphrodité) versenyében a legszebbnek járó aranyalmát Aphroditének ítélte.

³⁰ (i. e. 480–406) görög drámaíró.

³¹ (i. e. 496–406) görög drámaíró.

³² Pacuvius műveiből mintegy 450 sornyi töredék maradt fenn a grammatikusok és Cicero műveiben.

³³ i. e. II. sz.-i görög nyelven alkotó zsidó drámaíró. Egyetlen tragédiájának, az *Exagógé* (*Egy bibliai tárgyú görög tragédia*, 1948) című darabnak mintegy 270 sornyi töredéke maradt ránk.

ezenkívül valószínűleg egy eredetibb és jellegzetesebben római drámát is *Clastidium*³⁴ címmel, amely felidézi azt a csatát, ahol M. Claudius Marcellus saját kezével ölte meg Virdumarust, az insuberek királyát. Ezt valószínűleg a Marcellus halálának emlékére rendezett gyászszertartás alkalmából mutatták be; ehhez az újításhoz Naevius minden bizonnyal a *laudatio funebris*ből, vagyis az elhunyt dicséretének római hagyományából indult ki. Tehát 208-at írunk, azaz a nemzeti ellenállás időszakának kellős közepén vagyunk. A *Clastidium* című *praetexta* szellemiségében egy tőről fakad a *Bellum Punicum*mal, amelyen szintén ez idő tájt dolgozik Naevius. De Ennius is írt nemzeti témákat feldolgozó tragédiákat: egy mitikus jellegű darabot *Szabin nők*³⁵ címmel és valószínűleg egy másikat is, amely közelebbi korszakot dolgoz fel, *Ambracia*³⁶ címmel emléket állítva pártfogójának, M. Fulvius Nobiliornak. Ugyanilyen indítékkal írhatta Pacuvius *Paulus* című tragédiáját, amely Aemilius Paulus Püdnánál aratott győzelmét³⁷ ünnepli.

Míg a tragédia ezen első virágzó korszakából alig maradt ránk több, mint néhány töredék, a véletlennek köszönhetően sokkal jobban ismerjük a korabeli komédiákat. Elsőként Livius Andronicus írt néhány vígjátékot, de ezeknek még a címét sem ismerjük biztosan. Naevius már több mint harminc komédiát írt. A címekből kiderül, hogy témáit a görög újkomédiából merítette, attól sem riadva vissza, hogy két darab cselekményét ötvözve új szituációkat hozzon létre. Az is bizonyos, hogy mind Naevius, mind Livius Andronicus átvett bizonyos elemeket a népi színháztól is, amely szembevetően virágzó volt Itália oscus és hellenizált részein, és amit Rómában a drámai *satura* képviselt (l. 16. oldal). Számunkra azonban a III. század végének római komédiáját leginkább Plautus neve fémjelzi.

Az umbriai Sarsinából (az Appenninek adriai oldaláról) származó Plautus komédiáiból mintegy húszat ismerünk.³⁸ Ezeket valószínűleg i. e. 212 és 186 között játszották. Plautus, aki talán mutatványos volt, mielőtt elkezdett volna drámákat írni, műveiben a népi hagyományok és a görög tematika ötvözetét hozta létre: a görög eredetiből átvett elemeket néhol

³⁴ ma: Casteggio. A clastidiumi csatát i. e. 222-ben vívták.

³⁵ a szabin nők elrablásának története Liviusnál is olvasható (Liv. 1,9).

³⁶ ma: Arta, görög város az Artai-öböl közelében. I. e. 189-ben a rómaiak elfoglalták és kifosztották.

³⁷ Paulus i. e. 168-ban győzte le Perseus király seregeit, és ezzel meghódította Macedóniát.

³⁸ *Amphitruo*, *Asinaria* (Szamárvásár), *Aulularia* (A bögge), *Captivi* (A foglyok), *Curculio*, *Casina*, *Cistellaria* (Ládika), *Epidicus*, *Bacchides*, *Mostellaria* (A kísértet), *Menaechmi* (Ikrek), *Miles gloriosus* (A hetvenkedő katona), *Mercator*, *Pseudolus* (Csaló rabszolga), *Poenulus*, *Persa*, *Rudens* (Hajókötél), *Stichus*, *Trinummus* (A három ezüst), *Truculentus* (Goromba), *Vidularia* (ez utóbbi igen töredékes).

megváltoztatta, romanizálta és utalásokat tett római intézményekre, helyekre, szokásokra. Ő is, akárcsak Naevius, két görög komédiát ötvöz egygő: ezt az eljárást nevezik később *contaminatió*nak. A cselekmény ezáltal meglehetősen bonyolulttá válik, ugyanakkor lehetőséget nyújt a költőnek nyelvi leleményessége és virtuozitása megcsillogtatására. Ellensúlyozásul Plautus kihagyja a görög eredeti egyes jeleneteit, ill. bizonyos bonyodalmaid.

Plautus igazi mestere a cselekmény megformálásának: színháza tele van meglepetéssel, furfangos fordulattal, amelyek szédítően mozgalmassá tesszik a színpadot. Ha csak a történet vázát nézzük, az elég egyhangú, akárcsak a menandroszi újkomédiában vagy a III. század eleji költőknél, akik Plautus számára modellként szolgáltak. Szinte mindig ugyanarról van szó: egy fiatalember beleszeret egy kurtizánba vagy egy szolgálónak hitt lányba, aki egy „*leno*” (leánykereskedő) karmai közé került. A szép lány kegyeinek elnyeréséhez vagy a lánykereskedőtől való megváltásához sok pénz kell. Az ifjú apja pedig fősvény. A fiú egyik rabszolgája, egy furfangos és szemtelenkedő széltoló vállalja a szükséges összeg előteremtését. Az ő mesterkedéseit követi nyomon a történet, csak a körülmények változnak az egyes darabokban. Hol a családi otthont adják el (mint a *Mostellariában*) az apa távollétében, akivel elhitetik, hogy kísértetek lakják a házat és azért nem szabad oda belépnie; hol a szélhámós a jogos tulajdonos helyett magának fizettet ki az eladott számárcsorda árát (*Asinaria*); hol egy kissé nevetséges katona hiszékenységgel élnek vissza, és a vágyott lány megszerzése érdekében ellopják a pecsétgyűrűjét (*Curculio*). A darab végén gyakran kiderül, hogy senki sem az, akinek gondoltuk: a megcsúfolt katona valójában testvére az általa megkívánt lánynak, vagy a szeretett lányról megtudjuk, hogy szabad születésű. Általában az akadályok elhárulnak, és semmi sem gátolja a boldog végkifejletet. A ravasz rabszolga, akinek furfangjai mindenkit elszórakoztatnak, bocsánatot nyer, és a *cantor* felszólítja a nézőket, hogy tapsoljanak. Ezekben a komédiákban fellelhetjük a hellenisztikus világ tipikus figuráit: a hengegő katonát, aki görög és ázsiai királyok vagy éppen Karthágó zsoldjában állt, és akiket jól ismertek a római légiók katonái; a kurtizánokat, akikkel nagyban kereskedtek a Mediterráneum egész partvidékén; a szír vagy pun kereskedőket (*Poenulus*, *Rudens*) és a begyepesedett öreg polgárokat, akiknek az a legfőbb büszkeségük, hogy egy híres város lakói. Állandóan emberrablásról, kalózkodról, szétszóródott és csodálatosan újra egyesülő családokról hallunk, egy olyan világról, ahol ezek a számunkra fantasztikusnak tűnő kalandok, ha nem is gyakoriak, de lehetségesek voltak; ahol a hellenisztikus társadalmak politikai forrongásai hozzászoktatták az embereket ahhoz, hogy életük szüntelenül Fortuna kegyeitől függ. Az egyik darab kitűnik a többi közül témája és néhány jelenetének hangvétele miatt: ez

az *Amphitruo*, egy mitológiai témájú vígjáték, amely a Dél-Itáliában közkedvelt bohózatok hangulatát idézi. Iuppiter és Alcmene szerelméről szól, amelyből Hercules született. Alcmene annyira hűséges volt urához, hogy Iuppiternek a férj alakját kellett felöltenie vágyának beteljesítéséhez. Alcmene igazi római nő: tartózkodó, büszke rangjára és férje nagyszerű tulajdonságaira, mindenkifölött virtusára és a csatamezőn tanúsított bátorságára. Paradox módon ennek a vígjátéknak a segítségével betekinthetünk egy előkelő római család meghitt életébe, ahol tartózkodóan fejezik ki a gyengéd érzelmeket és az erkölcsi értékeket a szívügyek fölé helyezik.

Plautus darabjai morális tanulsággal is szolgálnak: a görög módra élő szereplők elitelendők, mert pazarló életmódjukkal elherdálják örökségüket, ami nem illik egy derék római polgárhoz. Plautusnak ugyanaz az ideálja, mint minden rómainak ebben a korban: megbecsült helyet kivívni az államban, gyermekeket nemzeni, hogy biztosítva legyen a köztársaság jövője, gyarapítani a vagyont, tiszteletben tartani a szokásokat és tisztelni az isteneket. Az egyéni és társadalmi érdek ekkor még nem válik el egymástól.

Egészen más a helyzet Terentius vígjátékaival, aki (bár ugyanazokat a mintákat követi, mint Plautus) tőle teljesen eltérő erkölcsi problémákat vet fel. Terentius afrikai rabszolga volt, aki fiatalon került Rómába és C. Terentius Lucanus szenátor családjában nevelkedett. Felszabadítása után a P. Terentius Afer nevet kapta. 190 körül született és 166-ban mutatták be első darabját, az *Andriát* (*Az androszi lány*). Ezt követi a *Hecyra* (*Az anyós*) a következő évben, 163-ban a *Heautontimoumenos* (*Az önkínzó*), 161-ben egyidejűleg a *Phormio* (*Az élősdí*) és az *Eunuchus* (*A herélt*), 160-ban az *Adelphoe* (*A testvérek*). A rá következő évben Terentius Görögországba ment, hogy alkalmas vígjátékokat gyűjtsön, amelyeket modellként felhasználhat további munkáihoz. Az úton azonban meghalt.

Terentius a Scipiók ifjabb nemzedékével tartott fenn baráti kapcsolatot, mégpedig Scipio Aemilianusszal (akinél kb. öt évvel volt idősebb), valamint Laeliusszal,³⁹ aki állítólag közreműködött néhány jelenet megírásában. Darabjaiban a barátait foglalkoztató kérdéseket boncolgatja. A mindig meglevő generációs ellentétek ekkorra éles formában törtek a felszínre. Az *adolescens*⁴⁰, a mindig szerelmes fiatalember alakja Plautusnál papírfigura volt csupán, akinek szerelme csak a bonyodalom elindítására szolgált. Terentiusnál valóban szerelmes, tisztában van szenvedélyével és haragszik érte magára, mégsem tudja legyőzni. Ezen az apai intelmek sem

³⁹ Scipio Aemilianus barátja; kiváló szónok volt, írással is foglalkozott. A körötte és Scipio körül kialakult irodalmi körben a kor legkiválóbb írói vettek részt.

⁴⁰ latin szó; jelentése: „ifjú”.

tudnak változtatni. Nincs egyetlen olyan darabja sem Terentiusnak, amely direkt vagy indirekt módon ne foglalkozna a pedagógiai dilemmával: vajon erő és tekintély segítségével kell-e a hagyományos fegyelem keretei között tartani az ifjúságot vagy az ésszerű meggyőzés, a példák ereje és a megértés útján jusson-e el alapvető kötelességei betartásához. Az „előítéletek” és az „igazság” harca ez. Terentiusnál filozófusokat foglalkoztató témák elevenednek meg a színpadon és a nézőknek maguknak kell igazságot tenniük. Az emberek azonban szívesebben nevettek Plautus komédiáin. Unatkoztak Terentius darabjain, amelyeket nem találtak elég mozgalmasnak. A Plautus és Terentius közötti nagy távolságot, ami oly nyilvánvaló és jellegzetes számunkra – hiszen a második pun háború és a keleti hódítások között eltelt időszak szellemi életének fejlődését tükrözi – Caecilius munkássága hidalta át a korabeliek szemében. E milánói gall (kb. i. e. 230 és 168 között élt) rabszolgaként nőtt fel Rómában, majd felszabadították. Irodalmiasabb ízlésű volt, mint Plautus. Előszóval utánozta Menandroszt, az újkomédia „legsabályosabb” képviselőjét. E tekintetben Terentius előfutárának tekinthető, de a Plautusra jellemző mozgalmasság sem hiányzik a darabjaiból. Az utókor elég rossz írónak könyvelte el, és úgy tartották, elsőként ő vitt mély gondolatokat (*gravitas*) a vígjátékba. Akárcsak Terentius, ő is gondolkodásra készítet. Műveiből mindössze néhány cím maradt ránk: *Meretrix*, *Portitor*, *Pugil*, *Epistola*, *Exul*, *Fallacia* stb. (*A kurtizán*, *A vámbérlő*, *Az ökölvívó*, *A levél*, *A száműzött*, *A csalás*).

A MORALIZÁLÓ KÖLTÉSZET APPIUS CLAUDIUSTÓL LUCILIUSIG

Amikor Livius Andronicus első darabját bemutatták, a latin irodalom már fél évszázada megszólalt Appius Claudius Caecusnak, a 312. év censorának⁴¹ *Sententiae* című munkájában. A censor, aki nyitott volt a Dél-Itáliából érkező hatásokra, és sikeresen terjesztette a római befolyást Campániában és Magna Graeciában, politikusként jelentőset alkotott. Ugyanakkor figyelme kulturális kérdésekre is kiterjedt: megreformálta a latin helyesírást, szorgalmazta egy jogi formulagyűjtemény kiadását (aminek gondozását titkárára, Cn. Flaviusra bízta) és önmaga is példát adott az ékesszólásra, amelyet kortársai figyelemre méltónak találtak.

Appius Claudius *Sententiae* című művéből csak néhány töredéket ismerünk. Nyelvezetük ritmikus, hasonlatos a *versus saturninus*hoz (l. 11. oldalt),

⁴¹ magas rangú tisztségviselő, illetve hivatali rang. A censor feladata volt a polgárok vagyonának felmérése, a közerkölcsök felügyelete, valamint jogukban állt adókat kivetni a rendkívüli közkiadások fedezésére.

amelynek legrégebbi példáit az imádságok és vallási mondókák között találjuk. Ez az, amit később *carmennek* (ritmusos formában előadott bővülő szövegnek) neveztek. A *Sententiae*-ben megfogalmazott gondolatok nemcsak a népi bölcsességet tükrözték, hanem a Magna Graecia színházai és filozófusai által terjesztett eszméket is az önuralom szükségességéről, a *ferociától* való tartózkodástól (ami nyilvánvalóan a görög *hübrisz*⁴² megfelelője), hogy az ember ne kövessen el olyan dolgokat, amit később megbán; a barátság értékéről, vagyis az igazi barátok közötti megértésről és türelemről. A római „bölcsességnek” ezen első összefoglalásában egymás mellett jelennek meg a nemzeti hagyományok és a délről érkező hatások. Ezeknek az elveknek az ismeretében gondolhatták a II. századi rómaiak, hogy a nemzet tudatában spontán módon született meg a filozófia, amely hasonlatos ahhoz, amit a Görögországból érkezett teoretikusok fognak megismertetni velük.

Az Appius Claudius által megteremtett moralizáló költészet végigvonul a latin irodalom századain, és belőle nő ki az egyik legeredetibb áramlat, a szatíra. Quintilianus a Flaviusok⁴³ idején azt írta, hogy a szatíra teljességgel római műfaj. Az bizonyos, hogy a szatírában megnyilvánuló szellem ugyanaz, mint amit Appius Claudiusnál és egy évszázaddal később Catónál is megtalálunk *Carmen de moribus* (*Költemény az erkölcsről*) című művében egy helyen az emberi életet a vashoz hasonlítja: a vas, ha használják, elkopik, ha nem, megeszi a rozsdá. Így van ez az emberekkel is: ha dolgoztatják őket, elkopnak, de ha nem, a tétlenség és tunyaság rosszabbat tesz nekik, mint a munka. Cato e gondolatának érezhetően semmi köze a görög „népi filozófusokhoz”, az ún. künikus⁴⁴ prédikátorokhoz, akik a városokat járva az embereket bűneikért ostromozták közismert parabolákat és hasonlatokat mondva. Cato kisbirtokos volt, és házának mindennapi élete inspirálta szavait, mondandóját.

Az igazi szatíra megteremtése Enniusnak, Cato kortársának nevéhez fűződik. A műfaj elnevezése (*satura*) valószínűleg kevert művet jelent, és kétségtelenül kötődik a drámai *saturához* (l. ott), amely valószínűleg az irodalmi szatíra őse, és amelyben ugyanúgy megtalálhatók a tréfák, a valódi vagy képzelt közönségnek szánt kiszólások, és amely teljesen szabadon fejlődött, mindenfajta megkötés nélkül váltogatva a ritmusokat, a prózát és a verset. Ennius szatírája egyfajta rapszódia volt, ahol egymást

⁴² erőszakos bűncselekmény, fizikai bántalmazás.

⁴³ Vespasianus (i. sz. 69–79), Titus (79–81), Domitianus (81–96): római császárok.

⁴⁴ a künikus filozófiai iskola főleg etikai kérdésekkel foglalkozott. A legfőbb erénynek a teljes igénytelenséget tartotta. Az iskola egyik legismertebb képviselője Diogenész (404–323) volt, aki az igénytelenséget a végtelékig vitte: koplalt és fázott, mezítláb, rongyos ruhában járta Athén utcáit.

kövezték a *mimus*jelenetek, mesék, elbeszélések, amelyek egy bizonyos erkölcsi tanulságot tartalmaznak.

Míg Ennius szatíráit csak későbbi idézetekből és gyakran homályos utalásokból ismerjük, addig Lucilius életműve, ha nem is egészen, de teljesebb formában maradt ránk. Az előkelő származású Lucilius Suessa Auruncában, Campania határvidékén született húsz évvel Ennius halála után, 148-ban. Ő volt az egyik első római, aki azért ment Görögországba, hogy filozófiai műveltségre tegyen szert. Terentiushoz hasonlóan ő is a Scipiók köréhez tartozott, és 133-ban elkísérte Scipio Aemilianust Hispániába, a numantiai háborúba.⁴⁵ Nem sokkal ezután, még igen fiatalon kezdte meg költői pályafutását. Enniushoz hasonlóan először ő is szatírákat írt trocheusi és jambikus mértékben (azaz a drámai műfajok versmértékében). Utolsó műveiben azonban – amelyek a gyűjteményes kiadás első húsz könyvét alkotják – már kizárólag hexameterben alkotott. Így kialakult a szatíra végleges formája, amely inkább elmélkedő és elbeszélő, mint drámai jellegű, és amely a későbbiekben továbbfejlődve fokozatosan tett szert a rá jellemző szabályos formai jegyekre. Arisztokrata származásának, támogatóinak és környezetének hatására Lucilius igen lelkesen és szenvedélyesen vetette bele magát a politikai küzdelmekbe. Felidézi pl. korának nagy pereit, amelyek alkalmat nyújtanak neki a közélet eseményeinek ábrázolására. Máskor saját életét írja le verseiben, elmeséli Campaniába és Szicíliába (ahová ügyei szőlítették) tett utazásait. A realizmus és az anekdotázásra való hajlam, amely a római képzőművészeteknek is sajátja, a vidék, a tárgyak, a mindennapi élet apróságai iránt tanúsított érdeklődés mind áthatja a tőle fennmaradt töredékeket és egy sajátos hagyományt teremt. Lucilius nyitott volt a hellén hatásokkal szemben, ugyanakkor megmaradt a tradicionális római értékek meggyőződéses hívének és hirdetőjének anélkül, hogy az előző generáció szűk látókörű előítéleteinek rabja lett volna. Egyik híres írásában kijelenti, hogy a rangsorban az első hely a hazáé, a második hely a családé és csak a harmadik helyen vagyunk mi magunk; azaz e szerint az erkölcsi felfogás szerint az ember mások boldogságát a sajátja elé helyezi. Ez az elgondolás idegen az Epikurosz⁴⁶ és Zénont⁴⁷ követő görög filozófusoktól. Lucilius munkássága azt bizonyítja, hogy a római szellem – legalábbis a város elitjének körében – úrrá tudott lenni a krízisen és elbizonytalanodáson, amiről Terentius írásai tanúskodnak, és továbbra is sikerrel ötvözte a görög műveltséget a nemzeti hagyományokkal.

⁴⁵ a hispániai Numantia városát a rómaiak 133-ban foglalták el.

⁴⁶ (i. e. 341–271) görög filozófus, a róla elnevezett filozófiai iskola alapítója.

⁴⁷ az i. e. 460-ban virágzó eleai iskola egyik legkiválóbb tagja.

A PRÓZA KIALAKULÁSA

A TÖRTÉNETÍRÁS FEJLŐDÉSE

Az eddigiekből úgy tűnik, hogy a latin irodalom kizárólag költői művekből állt, vagy legalábbis a kezdetekkor a többi műfaj háttérbe szorult. Láttuk, hogy az első irodalmi szövegeket ritmizált nyelven írták, amiből fokozatosan fejlődött ki a próza nyelve; ugyanis a fontosabb kijelentéseket ösztönösen ünnepélyes formába akarták öltöztetni. Így érthető, hogy az i. e. 450-ben összeállított XII táblás törvények még *carmen*ek (l. 22. oldal). Ezzel szemben a pontifexek *annalese*, vagyis évkönyvei, amelyek a római történetírás első formáját jelentik, mindenfajta irodalmi szándék nélkül íródtak. Paradox módon mégis úgy tűnik, hogy a hellenizmus nagyobb befolyással volt a latin próza alakulására, mint a költészetre.

Ez a próza a hannibáli háború⁴⁸ idején született meg, akkor, amikor szükségesnek találták, hogy a Hannibál táborában levő, görög nyelven író történetírókkal szemben megteremtsék a nemzeti történetírást. Figyelemre méltó, hogy Q. Fabius Pictor (kb. i. e. 260–190), az első római történetíró görög és latin nyelven is megírta *Rerum gestarum libri* (*A rómaiak cselekedetei*) című művét, ha ugyan nem kizárólag görög kiadást tervezett, tekintve, hogy a latin kiadás csak egy későbbi átírás. Azt bizonyosan tudjuk (és ez igen fontos), hogy a cannae-i csata⁴⁹ után, 216-ban Fabius Pictor Delphoiban⁵⁰ járt szent küldetésben, hogy felújítsa a kapcsolatot, amely hosszú idő óta létezett Róma és az istenség között. Bizonyára úgy ítéltek meg, hogy Delphoiban, a görög világ egyik szellemi központjában ő tudja a legkéesszólóbban előadni Róma ügyét.

Feltételezhetően Fabius Pictor és kortársa, L. Cincius Alimentus – aki szintén görög nyelven írt – elsősorban a Szürakuszaiban⁵¹ nagy számban élő jeles szicíliai történetírók hatása alatt írták műveiket. Szürakuszaijal ugyanis Róma az első pun háború óta igen szoros baráti kapcsolatot tartott fenn. Tauromeniumi Timaios⁵² pedig éppenséggel a korai római történetírás egyik „keresztapjának” tekinthetjük.

⁴⁸ a második pun háború (i. e. 218–201), amelyben a punok Hannibál fővezérségével megtámadták Itáliát.

⁴⁹ Hannibál i. e. 216-ban katasztrofális vereséget mért a rómaiakra. A csata leírását megtalálhatjuk Liviusnál (Liv. 22,47).

⁵⁰ a híres jóshelyet egy barlang fölé építették. Az onnan kiáramló kénes gőz belélegzése révén a jósló Pythia papnő önkívületi állapotba került. Ebben az állapotában elmondott összefüggéstelen szavait nagy műveltségű papok magyarázták.

⁵¹ Szicília legjelentősebb és az egész antik világ egyik legnépesebb és legszebb városa.

⁵² a szicíliai Tauromeniumból származó Timaios 50 évig élt Athénban és csak öregkorában tért vissza Szicíliába. Timaios Szicília történetét írta meg a kezdetektől i. e. 264-ig.

A legkorábbi római annalisták művei szinte teljes egészében elvesztek. Csak néhány nagyon késői szerző idézetei és Titus Livius alapján alkothattunk fogalmat róluk, aki felhasználta őket munkájában. Vajon milyen dokumentumokra támaszkodtak műveikben? Csak feltételezésekre hagyatkozhatunk, hiszen a modernek véleménye is nagymértékben eltér egymástól ezen a ponton. Egyesek úgy tartották, hogy csak legendákat vettek alapul, amelyeket a nemzeti érzés vagy még gyakrabban az előkelő családok büszkesége szült. Az állami dokumentumok szűkös volta (ráadásul i. e. 390-ben, amikor a gallok felégették Rómát, megsemmisültek és később csak részben rekonstruálták őket), valamint az első consulok listájának⁵³ bizonytalansága együtt azt eredményezte, hogy a történetírók maguk kényszerültek kitalálni egy mesterséges történelmet, ahol a hézagokat a népi eposzokból (*carmina convivalia*, l. 11. oldal) kölcsönvett mesés elbeszélésekkel töltötték ki, vagy későbbi eseményekből kiindulva anakronisztikus feltételezések alapján ún. betétekkel pótolták őket. Így vélekedtek a „hiperkritikus” modernek. De néhány ritka esetben, ahol régészeti bizonyítékok maradtak fenn (mint pl. Róma eredetének kérdését vagy a királyok történetét illetően stb.) az annalista hagyomány megbízhatóbbnak bizonyult, mint gondolták.

Az első nagy prózaíró Cato Censorius volt. Melléknevét az 184. évi emlékezetes censursága után kapta. Cato 234 körül Tusculumban (a mai Frascatiban) született kisbirtokos családban és a *gens Valeria*⁵⁴ támogatásával jelentős politikai karriert futott be. Harcolt a második pun háborúban, majd részt vett a keleti és hispániai hadjáratokban, proconsul volt Szardínián. A római kultúra igazi letéteményeseként műveiben a nemzeti hagyományok enciklopédikus összefoglalását adja. *Origines* (Eredetek) című történeti munkájában Róma és az összes vele kapcsolatban álló itáliai város-állam alapításának történetét dolgozza fel, majd a második század közepével bezárólag – időrendi sorrendben – beszéli el az Itáliában és a romanizált nyugaton végbement eseményeket. Cato egészen élete végéig folytatta ezt a munkát: 149-ben halt meg, de még a 151. év eseményeit is feljegyezte. Az *Origines*ből csak töredékek maradtak fenn. A fennmaradt részletekből kiderül, hogy a híres censor igyekezett a rómaiak erkölcsi normáihoz igazodó történetírást létrehozni: pl. általában tartózkodik attól, hogy megnevezze a hadseregparancsnokokat, tiszteket stb., és csak rendfokozatuk alapján említi őket. Allítólag csak egy Syrus nevű elefánttal tett kivételt. Ez a megközelítés érthetőbbé válik számunkra, ha felidézzük,

⁵³ a rómaiak az évet az utolsó király elűzésétől (i. e. 510) a consulokról nevezték el. Ez a szokás mintegy ezer évig maradt fenn, amíg Iustinianus 541-ben megszüntette a consuli hivatalt.

⁵⁴ sabinumi eredetű patrícius nemzetség.

hogy a római magisztrátusok és vezetők nem személyükben bírtak jelentőséggel, hanem csak mint a rájuk ruházott hatalom átmeneti birtokosai. Cato ilyen módon fejezte ki ellenérzését azzal szemben, hogy egyre nagyobb szerepet kezdtek tulajdonítani egyes személyiségeknek. Művének hangvétele tükrözi a Scipio Africanus⁵⁵ iránt táplált ellenszenvét. A nagy hadvezér ugyanis kezdett terhessé válni a békeidő beköszöntével. Az *Origines*en kívül írt egy több könyvből álló művet *Praecepta ad filium* címmel, amelyet fiának ajánlott. Ennek előszavában élesen támadja az egy-szerre csodált és lenézett görög kultúrát. Elismeri, hogy hasznos lehet felszínesen megismerkedni vele, de semmiképpen sem szabad alaposan tanulmányozni (illorum litteras inspicere non perdiscere) és meglepő naivsággal hozzáteszi, hogy a görög orvostudománytól óvakodni kell, mivel a görögök megesküdték egymás között, hogy az összes barbárt elpusztítják és ezért küldik orvosait Itáliába. De ne ennek a megjegyzés-nek az alapján alkossunk ítéletet Catóról. Az igazság az, hogy a latiumi kisbirtokost bosszantja a kifinomult és tudós görögök titkolt megvetése, amivel legyőzőik kultúrája iránt viseltetnek, és attól is tart, hogy a római műveltség háttérbe szorul a keletről beáramló eszmékkel szemben. Tudja, hogy a múltban Róma annak a sajátos felfogásnak és gondolkodásmódnak köszönhetette nagyságát, amelyről a rómaiak körében is divat lett megvetés-sel beszélni, de amit ő mindenáron megőrzendőnek tart. Mindez nem jelenti azt, hogy a görög vagy tágabb értelemben a Mediterráneumban kialakult kultúrát egészében elvetendőnek tartja. Valószínű, hogy a *De agricultura* (A földművelésről) című műve megírásakor (amely az *Ad filium* című enciklopédia egyik könyve) sokat merített a karthágói mezőgazdász, Mago⁵⁶ eszméiből. Ő azoknak a „kapitalista” gazdaságoknak a tapasztala-tait adta tovább, amelyek először Ázsiában és a pun Afrikában működ-tek, majd szinte az egész hellén világban megjelentek. Cato az itáliai gazdasági és társadalmi viszonyokhoz igyekszik igazítani a megismert mezőgazdasági elveket. Elsőként száll síkra a mezőgazdaság modernizálá-sáért, hogy az általános meggazdagodni akarás közepette konkurenciája lehessen a publicanusoknak (adóbérlők)⁵⁷ és általában a leigázott provin-ciák kizsákmányolásában érdekelt kereskedőknek. Nem az idő kerekét akarja visszaforgatni, ehhez túlságosan realista, hanem úgy akarja felhasz-nálni az eredményeket, hogy azok ne változtassák meg az erkölcsi normá-kat. Úgy tartja, hogy csak a mezőgazdaság (nem a kétkezi munka, hanem

⁵⁵ a zámái csata, a második pun háború döntő csatájának győztes hadvezére. E győzelme-ért kapta az Africanus melléknevet.

⁵⁶ (kb. i. e. 550–500). 28 könyvből álló pun nyelven írt művét a hagyomány szerint latinra is lefordították. Művéből csak töredékeket ismerünk.

⁵⁷ Rómában nem közvetlenül az állam szedte be a különféle illetékeket, hanem az adók beszédésének jogát eladták az adóbérlőknek.

a földvagyon, a családi birtok közvetlen megművelése) biztosíthatja annak az általa felsőbbrendűnek tartott embertípusnak, a „*vir bonus*”-nak⁵⁸ a fennmaradását, aki szilárd jellem, megbízható, hű adott szavához, jogai védelmében kész erélyesen fellépni, határozott különbséget tesz a saját és az állam javai között, takarékos és ugyanakkor az önfeláldozásig hazaszerető.

A *De agricultura* igen értékes olvasmány számunkra, mivel sok fontos információt tartalmaz az ókori Latium életéről: a vallási rítusokról, a föld isteneihez intézett imádságokról és különféle receptekről. Csak sajnálhatjuk, hogy elvesztek Catónak *Az orvostudományról*, *A hadművészetről* és valószínűleg *A jogról* írott művei, amelyek az *Ad filium* című enciklopédiát tették teljessé.

Cato, akárcsak korábban Appius Claudius, korának egyik legnagyobb szónoka volt. Ő azonban tagadta, hogy a szónoklás művészetét a görög mesterektől lehet megtanulni. Két kedvelt mondása maradt ránk: *rem tene, verba sequuntur* (az ügyet tartsd szem előtt, a szavak maguktól jönnek) és a szónokokra vonatkozó meghatározása: *vir bonus dicendi peritus* (egy beszédben jártas derék ember). Számára a szónoklat nem volt több, mint egy élenken gondolkodó, igazáról meggyőződött ember természetes önkifejezése. Minden mást csalásnak és hazugságnak tartott.

A fennmaradt szövegekből – amelyek beszédeiből tartalmaznak idézeteket – kitűnik, hogy ő is alkalmazott bizonyos „fogásokat”, pl. anaforákat, szónoki kérdéseket, asszonáncokat és alliterációt. Valószínűleg mindezeket ösztönösen és nem iskolázottságából fakadóan használta. Bizonyos stilisztikai eszközöket a hagyományosan latin *carmen*ekből is átvehetett, valamint a jogi nyelvből, amelyben a pontosságra való törekvés szinonimák és analógiák (pl. ugyanannak az igének különféle alakjai) halmozásában fejeződött ki. Csak késői utalásokból és töredékes formában ismerjük Cato szónoki beszédeit, így nehezen állapíthatjuk meg, mennyiben hatott rá a görög, illetve a római tradíció. Az mindenesetre figyelemre méltó, hogy érdemesnek tartotta őket megjelentetni egy gyűjteményben, amely legalább 150 címet tartalmazott. Ezzel Cato látszólag nem tett mást, mint korábbi korok politikusainak, Appius Claudiusnak, Q. Fabius Maximus Cunctatornak⁵⁹ a példáját követte. Valójában igen fontos különbség választható el tőlük: Appius Claudius és Fabius úgy adták ki beszédeiket, ahogy elhangzottak. Cato azonban előbb gondosan átdolgozta, és jóval a beszédek elhangzása után adta ki őket. Nála tehát már valódi írói

⁵⁸ jelentése: „derék ember”.

⁵⁹ i. e. 217-ben, azaz a második pun háború idején lett dictator. Mint a római sereg vezére nem akart döntő csatába bocsátkozni a punokkal, inkább kitért az ütközet elől. E halogató taktikája miatt kapta a *Cunctator* melléknevet.

tevékenységről beszélhetünk. Ezenkívül Cato arra is rájött, hogy a publikálással a szónoklat hatása kiterjeszthető és megsokszorozható: már nem csak valamely gyűlés vagy a szenátus meggyőzése a cél, hanem olyanokat kell elmélkedésre készíteni, akiket már nem ragad magával az élőbeszéd lendülete. Catónál a próza egy gondolat kifejtésének ugyanolyan hatékony eszköze lett, mint addig a költészet volt. Nehezen képzelhető el, hogy a szigorú censor egyedül jutott volna el ehhez a megoldáshoz: akarva-akaratlan itt is, akárcsak egyéb területeken, őt is magával ragadta az ellenállhatatlan vonzerő, amely Rómát a hellenizmus követőjévé tette.

A TÖRTÉNETÍRÁS CATO UTÁN

149-re, Cato halálának évére Rómát már elárasztotta a hellenizmus, vagy legalábbis az emberek tudatában az értékek olyan jelentős átalakítását idézte elő, amelynek fontosságát már Terentius és Lucilius kapcsán kiemeltük (l. 21. és 24. oldal). Mindez természetesen a prózai műfajokra is hatással volt. Ahogy Róma kezdi megismerni a görög tudósok és filozófusok műveit a tanultság elterjedésével, a történetírás is színvonalasabbá válik. Ugyanakkor a filozófusok hatására a szónokok maguk is vizsgálják az ékesszólás értékét és korlátait.

E tekintetben sajátos szerepet játszott Polübiosz, görög történetíró. Mint az akhiai városszövetség⁶⁰ magas beosztású magisztrátusát a rómaiak püdnai győzelmüket⁶¹ követően (167-ben) a túsok listájára⁶² tették és Rómába vitték, ahol azután hosszú évekig élt. Szoros szálak fűzték Aemilius Paulushoz; gyermekeinek tanítója és az ifjú Scipio Aemilianus „szellemi vezetője” lett. Történetíró lévén megkísérelte feltárni azokat a tényezőket, amelyek Rómát naggyá tették. Megpróbálta megérteni azt, hogy hogyan tudott nem egészen egy emberöltő alatt olyan eredményeket felmutatni, ami a keleti birodalmak uralkodóinak két és fél évszázad leforgása alatt sem sikerült: visszaállítani a Mediterráneum békéjét erős és stabil hatalmat építve ki a térségben. A környezetéhez tartozó fiatalok így ösztönzést kaptak ahhoz, hogy átgondolják városuk szerepét és minden cselekedetet az értelem és a tudás kritikájának alávetve ítéljenek meg.

De Polübiosz tanításait leginkább a görögbarát államférfiak és a politikai filozófia teoretikusai tudták hasznosítani: a történetíróknál egészen Titus Liviusig, azaz Augustus koráig nem tapasztalható, hogy műveiből

⁶⁰ a Peloponnészosz északi partján fekvő városokat tömörítő szövetség.

⁶¹ L. Aemilius Paulus Püdnánál döntő vereséget mért Perszeusz macedón királyra, és ezzel meghódította Macedóniát.

⁶² a rómaiak a püdnai győzelmet követően 1000 túszt vittek Rómába.

közvetlenül merítenének. Valójában nem sokat tudunk az i. e. II. században élt annalistákról. Vajon mit tartalmazhattak P. Cornelius Scipiónak, Africanus fiának történeti munkái? C. Acilius⁶³ vagy A. Postumius Albinus⁶⁴ írásai, akit Cato azért bíralt Scipióhoz és Aciliushoz hasonlóan, mert görögül írt? Vajon azért írtak-e görögül, mert lenézték a latint, vagy a Fabius Pictor és Cincius Alimentus nevéhez fűződő hagyományt akarták folytatni, vagy talán Polübiosz hatása alá kerültek? Erre a kérdésre nem tudunk válaszolni. Elképzelhető, hogy a görög nyelv használata tette lehetővé számukra, hogy kilépjenek abból az alapvetően római és szinte már rituálissá váló keretből, amely az eseményeket évről évre tárgyalta. Tény, hogy ebben a korban a latin nyelven író történetírók ragaszkodtak az annalista hagyományhoz. Ide tartozik L. Cassius Hemina,⁶⁵ majd L. Calpurnius Piso Frugi,⁶⁶ aki egyike azoknak a szerzőknek, akik a legendákat szigorú kritikának vetették alá, és C. Fannius,⁶⁷ C. Laelius sógora, aki a Scipiók köréhez tartozott és a modern görögbarát szellemet testesítette meg. Piso és Fannius Panaitiosz sztoikus filozófus tanítványai voltak. Panaitiosz Rómában telepedett le és kb. 130-ig élt ott; őt szintén szoros szálak fűzték a Scipiók köréhez. A sztoikus tanításokban pedig helyet kaptak azok a történelemre vonatkozó gondolatok is, amelyek szerint a történelem nem más, mint a világot irányító gondviselő istenség akaratának megnyilvánulása. A történelmi események hátterében rejlő okokat tehát ebből az alapgondolatból kiindulva kísérlik meg feltárni, és nem a görög történetírók útját követik, akiknél az ok fogalma tisztázatlan (lásd pl. Thuküdidész) és véletlenszerű.

A II. század végén és az I. század elején más annalista történetírók is éltek, akik a legrégebbi tradíciót folytatták: Claudius Quadrigarius (nem bízva a köztársaság első éveire vonatkozó dokumentumok hitelességében) *Annales*-ét a gall betörés történetével kezdte. A legnagyobb figyelmet a látványos jelenetek és drámai helyzetek leírásának szentelte. Kortársa, Valerius Antias rossz hírnevet szerzett: úgy tartják, hogy gátlástalan történetíró volt, ugyanis önkényesen talált ki különböző (forrásokban nem szereplő) részleteket, eltúlozta a számadatokat (pl. a csatákban részt vevők vagy elesettek számát) és egy esemény leírásakor mindig a legfantasztikusabb verziót választotta.

Ugyanakkor a második század vége felé megszületik az a történetírás,

⁶³ Róma történetét írta meg görög nyelven.

⁶⁴ i. e. 151-ben consul volt. Római történetet írt görög nyelven.

⁶⁵ i. e. 146 táján élt római annalista történetíró. Négy könyvből álló történeti munkájában a kezdetektől a második pun háborúval bezárólag tárgyalja az eseményeket. Művéből csak töredékek maradtak fenn.

⁶⁶ i. e. 133-ban volt consul. Hét könyvnyi *Annales*-ét írt.

⁶⁷ i. e. 122-ben consul volt. Nyolc könyvnyi *Annales*-éből csak töredékeket ismerünk.

amely már nem az annalista tradíciót folytatja, hanem egy jól behatárolható korszakot dolgoz fel. Ide sorolható Coelius Antipaternek a hannibáli háborúval foglalkozó hét könyve és Sempronius Asellio *Historiae* című műve, amelyben az általa szemtanúként megélt korszakot tárgyalja (i. e. 134-től 90-ig). Antipater és Sisenna ugyanazt a történeti koncepciót képviseli, amely a kortárs görögöket is jellemezte. Maga az a tény, hogy a Panaitiosz-tanítvány Poszeidóniosz is ebben a szellemben alkotott (azaz egy meghatározott korszakon belül⁶⁸ tárta fel az összefüggéseket), arra enged következtetni, hogy közös kiindulópontnak a romanizált sztoikusok és a Polübiosz környezetéhez tartozók elméleti munkái tekinthetők. Maga Polübiosz is hasznosította barátainak a gyakorlati jellegű feladatok végrehajtása során szerzett tapasztalatait és észrevételeit. Figyelemre méltó az is, hogy ezek a történetírók korábban mind katonák, illetve politikusok voltak. Sempronius Asellio Scipio Aemilianus alatt szolgált Numantia ostrománál. Polübiosz az akhaiai városszövetség hipparkoszaként⁶⁹ kezdte pályafutását Poszeidónioszhoz hasonlóan, aki Rodosz prütanisze⁷⁰ volt. Az ő szemükben a történetírás a gyakorlati tevékenység folytatása volt és nem csupán irodalmi vagy bölcséleti mű.

AZ ÉKESSZÓLÁS

Ebben az intellektuális légkörben, amelyben uralkodó a politikai gondolkodás, természetes, hogy fejlődésnek indult az ékesszólás művészete is. A II. század második felében kiéleződött a rendek közti harc:⁷¹ a Gracchusok⁷² fellépése nyomán kialakult válsághelyzetben még nagyobb jelentőségre tett szert a tömegeket lelkesítő, szenvedélytől fűtött szónoklat. Nem volt olyan politikusa a korszaknak, aki ne lett volna egyben az utókor emlékeztetőre méltó szónok is – olvashatjuk Cicero *Brutus*ában, amely felsorolja ennek a generációnak a tagjait is. Majdnem mindegyikük kiadta beszédeit, ezek azonban csak igen töredékes formában maradtak ránk.

Valószínűleg a Scipiók köréhez közvetlenül vagy közvetve kapcsolódó szónokok vezették be elsőként a római szónoki gyakorlatban azt a nyugodt

⁶⁸ az i. e. 135-ben született Poszeidóniosz 57 könyvből álló *Hisztoriai* című történeti művében a 145 és 82 között történt eseményeket tárgyalja.

⁶⁹ lovassági parancsnok; az akhaiai városszövetség második legfontosabb tisztviselője.

⁷⁰ magas rangú tisztviselő.

⁷¹ azaz a patríciusok (előkelők) és a plebeiusok (a nép) harca.

⁷² Tiberius Gracchus és nála 9 évvel fiatalabb öccse a föld nélküli szegényparasztnak akarta kisebb parcellákban felosztani a nagybirtokosok által bérelt közföldet. Ez a célkitűzésük azonban súlyosan sértette a nagybirtokosok érdekeit, így mindketten életükkel fizettek.

eleganciára való törekvést, amit később attikai stílusként emlegettek. Ismeretes, hogy az ifjú Scipio Aemilianus ajándékba kapta a macedón királyok könyvtárát, és szenvedélyesen tanulmányozta Xenophón⁷³ műveit. Megismerkedett annak világos, kifinomult stílusával és valamelyest a szókratészi⁷⁴ iróniával is. Aemilianus szónoklataiban egy ítéleteiben biztos, művelt nagyúr jelenik meg előttünk, aki már nem csupán a Cato által példaképül állított „*vir bonus*”. A tömegek úgy hallgatták szavait, mint egy isteni jóslatot, még akkor is, amikor már nem viselt semmiféle tisztséget. Halála pillanatában is izgatottan várták beszédét, amelyet G. Gracchus terveit kapcsán akart elmondani. Később azt mondták, azért gyilkolták meg, hogy megakadályozzák ennek a beszédnek a megtartásában, mivel ezzel a Gracchusok ellen hangolta volna a közvéleményt. Bármilyen legyen is az igazság ezzel kapcsolatban, az biztos, hogy Aemilianus görög műveltségével együtt is a római szónokok mintaképe volt, és szavainak súlya (*gravitas*) csak növelte a személyét övező tekintélyt. A rómaiak leküzdhetetlen ellenérzést tápláltak a „görög stílusú” szónokokkal szemben, akiknek egyetlen céljuk a meggyőzés volt, és így semmi sem bizonyította, hogy az általuk előadott elmélet megfelel az igazságnak és az erkölcsi normáknak. A római magisztrátusok fokozatosan odáig jutottak, hogy kitiltották a városból a retorika oktatóit. Ez 92-ben történt meg utoljára, de ekkor csak a latin rétorokat érintette, a görögül oktató rétorok továbbra is tarthattak előadásokat Rómában.

A korszak legnagyobb szónokai kétségkívül a Gracchus fivérek, Tiberius és Gaius voltak. Cicero leírásából megismerhetjük legkiemelkedőbb vonásaikat. Ők is a görög kultúra vonzásában nőttek fel. Anyjuk, Cornelia révén az idősebb Scipio Africanus unokái, húguk révén pedig Aemilianus sógorai voltak. Műveltségük folytán velük egy körhöz tartoztak, de nagylelkű természetük és a felháborodás, amit a hatalmon és vagyonon alapuló társadalomban tapasztalható égbekiáltó igazságtalanságok miatt éreztek, szónoki stílusuknak olyan belső fűtöttséget adott, ami távol állt az atticizmustól. De – Aemilianushoz és a többi kortárs szónokhoz hasonlóan – ők is a származásuk nyújtotta előnyöket kihasználva léptek a nép elé: társadalmi reformjaik megvalósításának semmi esélye sem lett volna, ha nem mint Scipio Africanus unokái terjesztik elő azokat.

A kor politikai vagy magánpereiben közreműködő ügyvédek maguk is jelentős személyiségek voltak, nem pedig olyan obskurus joggyakorlók, akiknek képessége csupán abból állt, hogy a nyilvánosság előtt tudtak beszélni és a bírák meggyőzésére minél agyafürtebb érvelést tudtak előterjeszteni. A legnagyobb hírnévnek örvendő ügyvédek a censorok, consulok

⁷³ (i. e. 430–354) görög történetíró.

⁷⁴ (i. e. 469–399) görög filozófus.

és praetorok voltak, akik a provinciákat kormányozták, mint például a 144. év consula, Sulpicius Galba. Hírét annak köszönhette, hogy érvelését vagy gondolatmenetét közbeiktatott közhelyszerű igazságokkal támasztotta alá. A 131. év censora, Q. Caecilius Metellus Macedonicus pedig egyenesen tréfákkal színesítette előadásait. Egyébként mindegyikük jogi tanulmányokon nőtt fel. A törvények és jogtudomány ismerete az előkelő rómaiaknál kötelességnek számított, hiszen felelősséggel tartozott a rábízott ügyekért. A korszak római államférfija aktív politikus, jogász és szónok volt egy személyben, és olyan eszmeiséget testesített meg, amely nagyban eltért a korabeli görög rétorokétól. Igen jellemző, hogy a görög ékesszólás korabeli három irányzata közül a rómaiak előszeretettel választották a rodoszi iskolát. Ez felúton volt a tisztán „klasszikus”, hatásvadászatot és pátoszt kerülő attikai ékesszólás és az ázsiai stílus között, amely ezzel ellentétben hevesen kifejezett érzelmekre, színpadias hatásokra és szónoki-as beszédfordulatokra törekedett. De a rodoszi iskola minden bizonnyal nem az esztétikai arany középút megfogalmazásával hatott a rómaiakra. Már jó ideje Rodosz volt az egyedüli nagy, szabad városállam a Földközi-tenger keleti részén. Rodosznak még megvoltak a hagyományos intézményei – szenátusa és népgyűlése – és még a 164-ben rákényszerített római szövetség után is megőrizte önálló diplomáciáját és politikáját. E nagyon általánosnak tűnő, de meghatározó okok miatt a rodoszi ékesszólás nem volt sem ázsiai magamutogatás, sem attikai intellektuális játék, hanem az állami életben – és ennek kifejlődéséhez más véletlen tényezők is hozzájárultak – fontos funkciót töltött be. Ilyen volt, hogy Panaitiosz Rodoszon született és tanítványa, Poszeidóniosz – aki oly nagy hatást gyakorolt a rómaiakra – szintén Rodosz polgára volt. Mindazonáltal ezek a személyi okok magukban nem lettek volna elegendők ahhoz, hogy Róma és Rodosz között szoros intellektuális kapcsolat jöjjön létre, ha a rómaiak nem ismerték volna fel ebben a kereskedő városállamban (amely sohasem volt egyetlen királynak sem alávetve) az ő eszméikkel rokon nézetek megtestesítőjét. Ez a rokonszenv Cato egyik beszédében is kifejezésre jutott, amelyet a rodosziak érdekében mondott azok ellen, akik annektálni akarták a szigetet. Ettől kezdve egyetlen, a tengeren Ázsia felé hajózó római sem mulasztotta el, hogy megálljon Rodoszon és meghallgassa a szónoklás mestereit.

Mindez ahhoz vezetett, hogy a római előkelők Rodoszon ismerkedtek meg az ékesszólás elméletével; Cicero is itt tökéletesítette tudását. Rodosz példája nagyban hozzájárult a szónoklat tanításával szemben mutatkozó nemzeti előítélet leküzdéséhez, és ez a művészet hamarosan minden műveltség alapjává vált.

II. AZ ARANYKOR (I. E. 81–I. SZ. 14)

IRODALMA

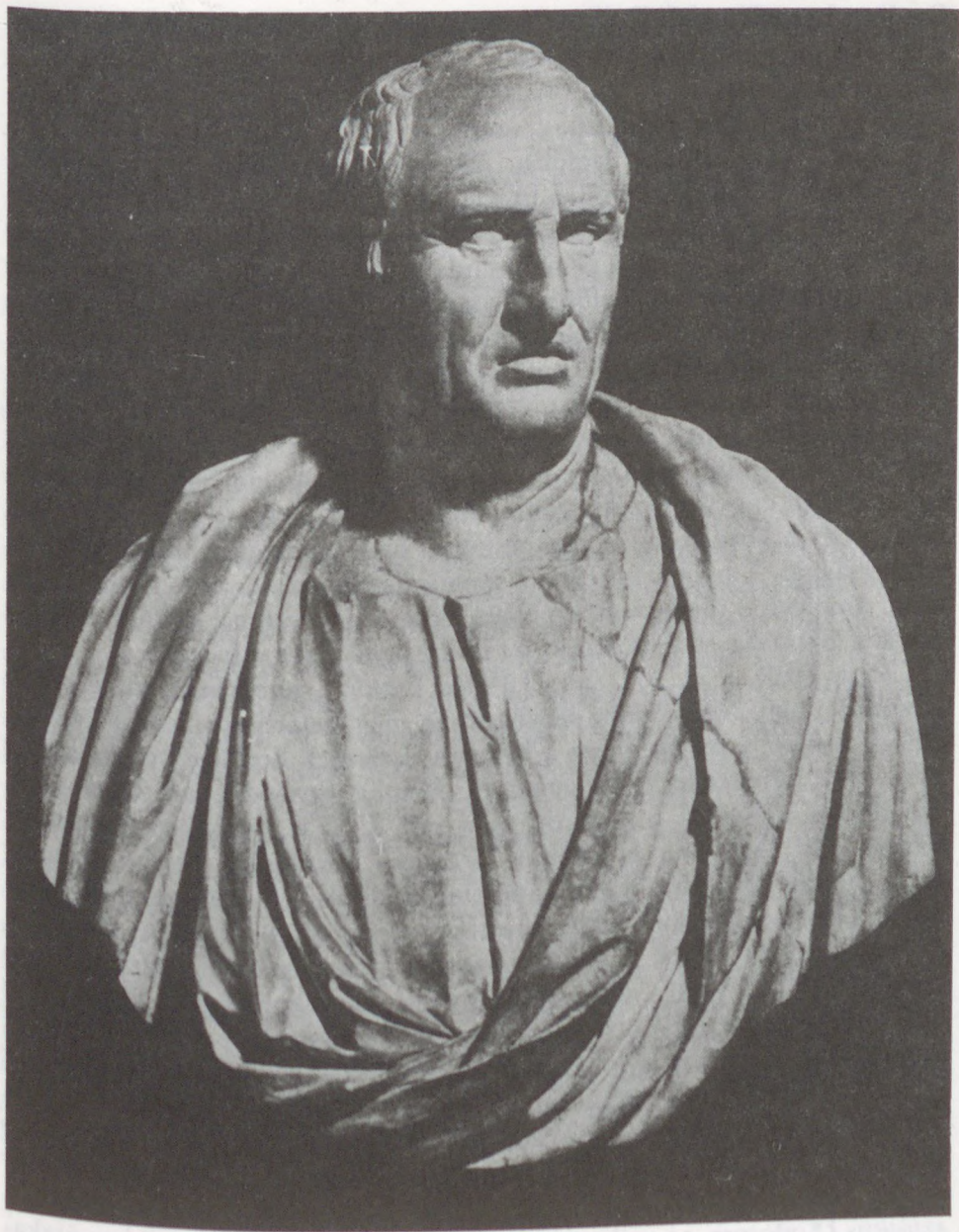
CICERO KORA

Láthattuk, hogy az i. e. II. század folyamán egyfajta kölcsönhatás alakult ki a görög kultúra (a *paideia*) mind klasszikus, mind hellenisztikus formája és a rómaiak számára nélkülözhetetlen gyakorlatiasság között, ami náluk egyrészt nemzeti hagyomány volt, másrészt a hódításokkal kapcsolatos felelősségükből fakadt. Mindeddig egyetlen irodalmi alkotással sem találkoztunk, amely az érdek nélkül való szépséget és esztétikai élvezetet tűzte volna ki célul. Még Ennius, a leginkább „hellenisztikus” költő is gondolati, méghozzá római módra gondolati költészetet akart létrehozni. A színdarabok is vagy egy erkölcsi tanulság, vagy egy tézis illusztrálására szolgáltak. Az elsőre példaként Plautus, a másodikra Terentius darabjait említhetjük. A történetírók és a szónokok pedig – mint láthattuk – a kiindulópontul szolgáló tetteket akarták újból felidézni. A latin irodalom továbbra is meg fogja őrizni ezeket a jellegzetességeit, de a „gyakorlatiasság” fogalma árnyaltabb értelmezést nyer, és fokozatosan új jelentéssel telítődik. A szónokok képzése már nem csupán a Forumon való szereplésre készített fel vagy egy gyülekezet előtt egy tárgyalás alkalmával történő megszólaláshoz szükséges jogi ismereteket biztosította, a családi környezetre hagyva a személyiségnek és a származásnak megfelelő műveltség kifejlesztését. Idővel érvényesül az a nézet, hogy ez utóbbiak elérhetők a „hasznos nem hozó” műveltség – a filozófiai ismeretek, a kedvtelésből (*otium*) űzött költészet és más művészetek – révén is.

Róma saját útját járva jutott el a görög *paideia*, azaz a személyiséget fejlesztő műveltség fogalmához, amely a hellenisztikus gondolkodás kialakulásakor annak ideálja volt.

CICERO MUNKÁSSÁGA

A latin irodalomnak ezt a korszakát Cicero (*1. kép*) neve fémjelzi, aki a kor csaknem valamennyi irányzatát megtestesíti, és akinek munkássága hozzájárul ezek megerősödéséhez, illetve ő az, aki összegzi az eredményeket.

1. *kép* Marcus Tullius Cicero (i. e. 106–i. e. 43)

Catóhoz hasonlóan M. Tullius Cicero is *homo novus*¹ volt. A Liris (Garigliano) folyó partján fekvő kisvárosban, Arpinumban született; családjában előtte senki sem viselt *curulisi* hivatalt². Ezt egyaránt köszönhetette tehetségének és annak a támogatásnak, amit egyes családoktól kapott már kora ifjúságától fogva. Cicero legfőbb célkitűzése élete végéig az volt, hogy kiemelkedő politikai szerephez jusson, és az állam első számú emberévé váljon. Rendkívül gazdag és szerteágazó intellektuális tevékenységét is bizonyos mértékig ennek a célnak rendelte alá. A hagyományokhoz hűen az ő értékrendjében is a legfőbb jó a köztársaság javára cselekedni. Talán ebben kereshetjük gondolatainak mozgatórugóját és egyben végcélját is. Így érthetővé válik filozófiai beállítottsága, vagyis az, hogy miért utasította el például az epikureizmust. Nem azért, mert Epikurosz az élvezetet tartotta legfőbb jónak (Cicero éppen elég jól ismerte Epikurosz tanításait ahhoz, hogy tudja, nem olyan eszmerendszer, amely felmagasztalja a kicsapongást vagy az érzéki örömök hajhászását), hanem azért, mert úgy vélte, hogy a közügyekben való részvétel összeegyeztethetetlen az egyéni boldogsággal. A sztoicizmus iránti szimpátiája az iskola azon tanításainak szólt, amelyek a társadalmi erények, az igazságosság, az emberiség, az erkölcsi bátorság és a hazaszeretet fontosságát hangsúlyozzák.

Cicero (szül. i. e. 106. jan. 3.) elég fiatalon, jó időszakban érkezett Rómába, hogy – az akkori szokásoknak megfelelően egy fontos közéleti ember mellett – megszerezze a hivatali tisztségek betöltéséhez szükséges gyakorlati képzettséget. A jogász Q. Mucius Scaevola tanítványa lett. Odaadóan hallgatta a szenátus és a nép által is legtöbbször tartott két szónok – M. Antonius és Licinius Crassus – előadásait. Laelius vejének, Scaevolának házában Cicero kapcsolatba került a Scipio-kör szellemiségével. Ők egyaránt fontosnak tartották a *gravitast*, a személyes tekintélyt és a műveltséget. Ezek az ifjúkori benyomások kihatással lesznek Cicero egész későbbi pályájára. Még élete vége felé is, amikor a hozzá legközelebb álló gondolatokat akarja megfogalmazni, dialógusaihoz e körből választ szereplőket. Ez a kör és korszak az ő számára a köztársaság aranykorát jelentette, bár ő maga valójában már csak a hanyatlását láthatta. Végigkísérhette a Görögországból érkezett írók, költők, filozófusok és grammatikusok pályáját, akiket már senki sem akart kitiltani a városból, sőt társaságukat a legelőkelőbb rómaiak keresték. Ilyen volt a költő Archias, a sztoikus Diodotosz, az epikureus Phaidrosz, a larissai Philón, aki az újakadémia szellemét képviselte, és igen nagy hatással volt Ciceróra.

¹ (latin) jelentése: „új ember”.

² azoknak a magistratusoknak a gyűjtőneve, akiket megilletett a *sella curulis*, azaz a díszes trónszék. Ezek: a consulok, a censorok, a praetorok és a *curulis aedilisek*.

E tanulóidőt a marsus háború³ kirobbanása hamar félbeszakította. A harcokban Pompeius Strabo, majd Sulla fővezérsege alatt vett részt. Alighogy befejezte a katonai szolgálatot, amely kötelező volt mindazok számára, akik politikai pályára akartak lépni, azonnal belevetette magát a Forum csatározásaiba. 81-ben, Sulla diktatúrájának idején egy jelenték-telen jogi eset kapcsán elmondta a *Pro Quinctio* (Quinctius érdekében) című beszédét. De már a következő évben a Sullával szemben álló arisztokraták szószólójaként az apagyilkossággal vádolt ameriai Sextus Roscius védője lett⁴, akinek pere során feltárta a rendszer visszaéléseit, és így hozzájárult annak hitelvesztéséhez. A pert megnyerte, de valószínűleg az őt megbízók tanácsát követve Keletre utazott, hogy nevét elfelejtsék, és ott várja ki Sulla távozását.

Ez az Ázsiában és Görögországban tett utazása Cicero életében sorsdöntő jelentőségűnek bizonyult. Athénben találkozott barátjával, Atticusszal, akivel Mucius Scaevola környezetében kötött ismeretséget, és aki a Sulla hatalomátvételét követő viharos események elől a békés és nyugalmas Görögországba menekült. Athénben korábbi érdeklődéséhez híven Cicero a filozófusokat hallgatta – elsősorban az újakadémia vezéralakját, ascaloni Antiokhoszt, aki a larissai Philón helyére lépett. Cicero kezdi el kidolgozni filozófiai rendszerét, amely egyfajta pragmatikus „kiszámíthatóság” elvén alapul, és az elméleti tudást (amelyet a legtöbb esetben lehetetlen teljességgel elsajátítani) alárendeli a cselekvés eredményességének és az erkölcsi értékeknek. Így számára megoldódott az ékesszólásnak Platón által felvetett dilemmája: az igazság érdekében nem kell tovább halogatni a meggyőzés módszereinek alkalmazását, mert igaz az, ami tisztességes (illendő). Az akadémikusok szkepticizmusára is választ talált azáltal, hogy beemelte elméletébe a Panaitiosz által javasolt „középarányos” megoldásokat. Panaitiosz a sztoikus bölcsek által elképzelt legfőbb jó fogalmát a „helyes cselekedet” és a „kötelesség” fogalmával helyettesíti. Később Cicero a *De officiis*-ben (*A kötelességekről*) ki is fejti ezt a panaitioszi elméletet, sőt filozófiai végrendeletnek szánja (mint egykor Cato az *Ad filium*-ot) fia, Marcus számára. Így tehát igazolható – egyszersmind bírálható is – az az álláspont, amely Cicero filozófiáját eklektikusnak minősíti. Vitathatatlan, hogy eklektikus volt, ugyanúgy, mint korának bármely gondolkodója, beleértve az iskolateremtőket is, akik nem tudták kivonni magukat riválisaik kritikájának hatása alól. A sztoicizmus is már vagy

³ vagy más néven szövetséges háború (i. e. 90–89), amelyet az itáliai szövetségesek a római polgárjog elnyeréséért vívtak Róma ellen.

⁴ Sex. Roscius apját a Sulla-féle proscriptiók (vagyonelkobzások) alatt i. e. 81-ben megölték, majd a fiút apagyilkosság vádjával bíróság elé állították. E perben az akkor 27 éves Cicero képviselte a védelmet.

száz éve egyeseknél platonizmussal keveredett, míg mások Arisztotelész filozófiájából merítették. Ugyanakkor az, hogy Cícero eklektikus volt, nem azt jelenti, hogy vaktában kölcsönzött innen egy kis etikát, onnan egy kis ismeretelméletet. Igazságosabbak vagyunk, ha azt mondjuk, hogy eredeti szintézisről van szó, amely meghatározott szellemi szükségletekre kíván választ adni, és mindenekfölött a cselekvést akarja igazolni. Ilyen módon Cícero hatalmas görög műveltsége ellenére is igazi római maradt.

Athén után Cícero Rodoszra utazott, ahol újból találkozott a rétor Molónnal, akit már Rómában is hallgatott, de most több tapasztalattal a háta mögött, nagyobb figyelemmel és több haszonnal látogatta előadásait. Cícero szenvedélyes és átélt szónoki stílusát olyan érzelmi fűtöttség jellemezte, amely mindenképpen az ázsiai stílushoz állt közel. Rodoszon azonban – minden bizonnyal a sztoicizmus hatására is, amit az ott tanító Poszeidóniosz képviselt – stílusa lágyabbá és kevésbé hevevé vált, vagyis közelebb került ahhoz, amit a későbbi időkben mértékadónak tartottak.

Amikor visszatért Rómába, Sulla már nem volt hatalmon. A köztársaságot az arisztokraták irányították. Nem is késlekedtek megjutalmazni a fiatal embert korábbi szolgálataiért: a szicíliai Lilybaeum (Marsala) quaestorává választották (i. e. 75). Természetes humanizmusa hamar népszerűvé tette az irányítása alá tartozó terület lakói körében, és amikor néhány évvel később a szicíliaiak vádat emeltek korábbi kormányzójuk, Verres propraetor ellen, őt kérték fel ügyük képviselőjére. Ám az ügynek nemcsak jogi, hanem politikai vetülete is volt: Verres személyében maga az oligarchikus rendszer került a vádlottak padjára. Cícero elvállalta a megbízatást, és ezzel azt kockáztatta, hogy elveszíti támogatói bizalmát. Verres védelmét a Cicerónál idősebb, jó nevű szónok, Hortensius Hortalus vállalta. Cícero remekül beszélt, és olyan cáfolhatatlan tanúvallomásokat vonultatott fel Verres ellen, hogy az meg sem kísérelte a védekezést, és már az első tárgyalási nap után inkább a száműzetést választotta. Cícero összes ellene megírt beszédét megjelentette (*Verrinák*). Ezek teljes terjedelmükben fennmaradtak. Az öt beszéd, amely valóságos gúnyirat Verres karrierjéről és bűneiről, a közvéleményben olyan felháborodást keltett, hogy a szenátus kénytelen volt lemondani a bíraskodás kizárólagos jogáról és visszavenni a bírák közé a lovagokat, akiket Sulla idején kiszorítottak a bíróságokból. Cícero kezd ráébredni arra, hogy talán már nem is szorul az arisztokrácia támogatására, hiszen ő egyedül már szavának erejével is hatalmi tényezővé vált a városban.

Mivel mélyen becsületes volt, tehetségét nem hatalmas vagyon összeharcsolására vagy valamelyik provincia kormányzói tisztségének megszerzésére használta fel, pedig ezek nagy előnyöket biztosítottak volna számára. Bizonyára szerette a vagyont, mégis elsősorban hazájáért, az állam belső biztonságáért és békéjéért tevékenykedett. Egész életében kísértették

az ifjúkorában átélt zaklatott évek, s ezért számára a polgárháború volt a legfőbb rossz. Mindenféle ügyet elvállalt, ha úgy látta, hogy az állam érdekét szolgálja vele. 69-ben aedilisnek, 66-ban praetornak, 63-ban consulnak választják. A tisztségeket abban az évben éri el, amikor azt először törvényesen elnyerheti, és mindig a legtöbb szavazatot kapja. Támogatói most már nem annyira az arisztokraták, inkább a lovagok – akiknek rendjéből családja révén maga is származik – és a szavára odafigyelő nép. Praetorsága idején mondta el egyik jelentős beszédét, a *Pro lege Maniliát* (*Manilius törvénye mellett*), amelyben támogatja azt az elképzelést, hogy a Keleten tartózkodó Pompeiust a Mithridatész⁵ ellen vívott háború elhúzódnása miatt különleges hatalommal ruházzák fel. Az arisztokrácia ellenzte a törvényjavaslatot, mert a szokásokkal ellentétesnek tartotta az eljárást, a népgyűlés azonban Ciceróra hallgatott, és megszavazta a törvényjavaslatot.

63-ban, consulsága idején viszont erélyesen fellépett egy, az arisztokrácia érdekeivel szemben álló agrár törvényjavaslat ellen, amelyet a háttérben Caesar szorgalmazott. Cicero *De lege agraria* (*Az agrártörvényről*) című négy beszéde, amelynek csak részleteit ismerjük, megakadályozta az indítvány megvalósulását. Ugyanebben az évben Ciceróra hárult a feladat, hogy megfékezze a C. Sergius Catilina által szervezett veszélyes összeesküvést, amelynek arisztokrata résztvevői Sulla példáját követve magukhoz akarták ragadni a hatalmat. Rómában ekkor rendkívül bonyolult helyzet alakult ki: Catilina sok támogatóra számíthatott, és bár a veszély láttán néhányan meghátráltak, Cicerónak minden erejére szüksége volt (valószínűleg még consultársa is az összeesküvők oldalán állt), hogy megakadályozza Róma felgyújtását és az állam első embereinek meggyilkolását. A – részben a szenátus, részben a nép előtt – Catilina ellen elmondott négy beszéde, a *Catilináriák* megannyi megnyert csatával értek fel; Cicero végül győztesként került ki, amikor a *senatus consultumtól*⁶ támogatva kivégeztette azokat az összeesküvőket, akiket el tudtak fogni. A többiek Catilinával együtt a csatamezőn⁷ lelték halálukat a következő év elején. Ez volt az a pillanat, amikor Cicero úgy gondolta, hogy sikerült maga köré gyűjtenie valamennyi „becsületes embert”, az *optimátákat*⁸. De győzelme rövid életű volt. Caesar consuli megbízatásának lejárta után, 59-ben a néppártiak

⁵ VI. Mithridatész (Eupator) pontuszi király (uralkodott i. e. 121–63-ig) a rómaiak engesztelhetetlen ellensége volt. Birodalma a Fekete-tenger északi partjától egészen Szíriáig terjedt. A három ún. mithridatészi háborúban váltakozó sikerrel harcolt a rómaiak ellen, míg végül Pompeiustól döntő vereséget szenvedett és öngyilkos lett.

⁶ szenátusi határozat.

⁷ i. e. 62-ben estek el a Pistoria (ma Pistoia) mellett vívott döntő csatában.

⁸ a szó jelentése: „a legjobbak”; a főként patriciusokra és gazdag polgárookra támaszkodó konzervatív pártot értjük rajta.

P. Clodius Pulcher néptribunus vezetésével heves támadást intéztek a volt consul ellen, és elérték, hogy vád alá helyezték, mivel ítélet nélkül végeztetett ki római polgárokat. Az *optimaták* nem tudtak szembeszállni a *triumvirek* – Caesar, Pompeius és Crassus – akaratával, és miközben Caesar elindult Gallia meghódítására, a megtört Cicero elindult görögországi száműzetésébe (58 márciusa).

A rákövetkező évben visszahívták Rómába. Rendkívül termékeny szónoki korszaka következett: hivatalos köszönetnyilvánítások (*Beszédek a szenátushoz, a néphez*), kirohanások a szenátusban azok ellen, akik elárulták (*Piso ellen* stb.). De be kellett látnia, hogy a féktelen hatalmi harcoktól szétzilált köztársaságban ő már nem juthat vezető szerephez. Mikor 52-ben Milo meggyilkoltatta régi ellenségét, Clodiust, még a védelmére írt beszédét sem adhatta elő nyilvánosan, hanem csak megjelentetni tudta, miközben Milót már elítélték. Végül – szándéka ellenére – Cilicia provincia kormányzójává tették, ahová éppen akkor kellett elutaznia, amikor Rómában a válság végső szakaszába érkezett. Caesar már átlépte a Rubicót⁹, mire Cicero hazatért provinciájából; hosszas habozás után a Pompeius vezette szenátusi párthoz csatlakozott, majd a pharszaloszi csata¹⁰ után eltávolodott tőle és (minden nehézség nélkül) elnyerte Caesar kegyelmét. A diktátor meggyilkolása után Cicero úgy gondolta, elérkezett az ő ideje. Antonius ellen írt tizennégy beszéde, az ún. *Philippicák* a szabad római ékesszólás utolsó mesterművei. Ám ezek is kevésnek bizonyultak ahhoz, hogy megmentse az újból feléledt köztársaságot; csak arra voltak jók, hogy szerzőjük neve felkerüljön a proskribáltak jegyzékére. Cicerót 43. dec. 7-én katonák ölték meg Formiae és Caieta között.

Láthattuk, hogy Cicero szónoklatai mennyire cselekedetei függvényei voltak. A rómaiak közül neki sikerült az ékesszólásról mint kifejezőeszköztől és mint politikai fegyverről a legtökéletesebb elméletet kidolgoznia. Ifjúkora óta foglalkoztatta ez a kérdés, de akkor még nem fogta fel annak bonyolultságát. Görög mestereinek hatására – akik számára a szónoklat csak egy volt a sok egyéb „művészet” között – iskolai kézikönyvet írt *De inventione* címmel. *De oratore* (*A szónokról*) című művét viszont csak 55-ben alkotta meg, amikor a Rómában kialakult helyzet rákényszerítette, hogy a szónoklás jelentőségéről elmélkedjen. Ennek témája nem az ékesszólás és nem is annak „receptje”, hanem maga a szónok személye, akit mint állampolgári és emberi ideált mutat be. Cicero hasonló szellemben, de új megközelítésben tárgyalja a Catót is foglalkoztató kérdést. Cicero ideálja

⁹ (ma: Rugone) kis határfolyó Umbria és Gallia Cisalpina között, amelyet a törvény értelmében nem volt szabad felfegyverzett hadsereggel átlépni.

¹⁰ város Thesszáliában. Itt zajlott le i. e. 48-ban a döntő ütközet Caesar és Pompeius között.

szerint a szónok egyetemes gondolkodó, akinek alaposan kell ismernie mindazt, amiről esetleg majd beszélnie kell (ebben a vonatkozásban a platonikus tézisekkel rokon nézeteket vall), és ugyanakkor birtokában kell lennie az ékesszólás sajátos technikájának is. Ezenkívül a szónok legyen a szavak művésze, aki képes meggyőzni hallgatóságát beszédének varázásával, és legyen filozófus, hogy mindig feltárhassa a dolgok mély értelmét. A gondolkodónak és művésznek ez az eszményített alakja meghódította Rómát, sőt napjainkig is tovább hat mint a humanista ideál megtestesítője.

Cicero nézetei az ékesszólásról ezután a *Brutusban* bukkannak fel, ahol felidézi a római szónokokat a kezdetektől egészen saját személyéig, majd végül az *Oratorban* (*A szónok*), amelyben inkább technikai kérdésekről van szó, nevezetesen a sajátos prózai ritmusról és stílusról.

Cicerót már fiatalok óta vonzotta a filozófia, amely gazdagabbá tette ékesszólását. Amikor politikai aktivitásának kényszerű csökkenése több szabad időt biztosított számára, megkísérelte a római élet valóságára alkalmazni a görög filozófiai gondolkodás által felvetett problémákat. A teljes felbomlás állapotában lévő állam legégetőbb kérdéseit vizsgálva írta meg (54-től 52-ig) a *De republica* (*Az államról*) című művének hat könyvét, amelyet Platón híres dialógusa ihletett. Ennek csak egy részét ismerjük, főleg egy 1822-ben Angelo Mai által felfedezett palimpsestusról.¹¹ Érdekes módon a consulságot viselt, elkötelezetten köztársaságpárti Cicerónak ebben az elmélkedésében megtalálható a mintegy harminc év múlva megvalósuló augustusi principátus néhány jellegzetes vonása. A hasonlóság onnan eredhet, hogy Augustus ugyanabból a forrásból merítette politikai gondolatait, mint Cicero; mégpedig Panaitiosz romanizált sztoicizmusából és magának Rómának a történetéből, amelynek tanulságait mindketten azonos módon értelmezték.

Cicero szorosan vett filozófiai munkái életének utolsó éveiből valók. A *De finibus bonorum et malorum* (*A legfőbb jóról és rosszról*), a *Tusculanae disputationes* (*Tusculumi beszélgetések*), a *De natura deorum* (*Az istenek természetéről*), a *De fato* (*A végezetről*), a *De officiis* (*A kötelességekről*), valamint a *De senectute* (*Az öregségről*) és a *De amicitia* (*A barátságról*) című dialógusai – más elveszett műveihez hasonlóan – mind a bölcsélet olyan elméleti és erkölcsi vonatkozásait tárgyalják, amelyek Cicerót egész élete folyamán foglalkoztatták.

E hatalmas életmű, amely Cicerót messze az összes többi latin szerző fölé emeli, még 35 könyvnyi levelet is tartalmaz (a többi elveszett), ame-

¹¹ így nevezték azt a papirusztekercset vagy egyéb íróanyagot, amelyről az előző szöveget letörölték azzal a céllal, hogy újat írjanak rá. Speciális kémiai eljárás segítségével az eredeti szöveg ismét olvashatóvá tehető. Így számos értékes ókori munkát sikerült felfedezni.

lyeket barátaihoz, mindenekelőtt leghűségesebb barátjához, Atticushoz és fivéréhez, Quintushoz írt. Költészettel is foglalkozott: a *Phainomenát* (*Égi jelenségek*), az alexandriai Aratosz sztoikus ihletésű asztronómiai tankölteményét fordította le versben, továbbá írt egy eposzt honfitársáról, Mariusról és egy másikat saját consulságáról.

TÖRTÉNETÍRÁS A KÖZTÁRSASÁG UTOLSÓ ÉVEIBEN

Az i. e. I. század eleje számos irodalmi tehetség kibontakozását hozta: ebben a korban az államférfiak egyben jelentős szónokok is voltak. Nemcsak Q. Hortensiusról mondható el ez, aki Cicero vetélytársa volt, hanem Pompeiusról és mindenekelőtt Caesarról is. Igaz, egyikük sem vehette fel a versenyt Ciceróval. Az egyetlen műfaj, amelyben ő nem alkotott, a történetírás volt. Ez a műfaj ekkorra érett be, és kivételes virágzását élte.

Az előző korszak néhány történetírója műveiben főként saját politikai tevékenységét örökítette meg. Az első század elején ez a tendencia felerősödött. Példa rá L. Cornelius Sisenna, akinek elveszett *Historiae*ja Sempromius Asellio (vö. 31. oldal) azonos című munkájának folytatása. Ebben a polgárháború éveiről számol be, amelyeknek Sulla harcostársaként szemtanúja volt. Sisennáról másért is megemlékezik az irodalomtörténet: ő az első frivol témájú, latin nyelven írt mű szerzője. A hellenisztikus ihletésű *Milesiaca* (*Milétoszi mesék*) már az erotika határát súrolja.

Sulla idejében a politikusok előszeretettel írták meg emlékirataikat: így tett a cimberék legyőzője, Marius hivataltársa, Q. Lutatius Catulus; így tett M. Aemilius Scaurus és így tett Rutilius Rufus, az ünnepelt sztoikus szenátor is, aki szembehelyezkedett a lovagok érdekeivel, így azok perbe fogták, perét elvesztette és száműzetésbe kényszerült. Sulla maga huszonkét könyvben írta meg megemlékezéseit; ezekben egészen halála pillanatáig követi végig életének eseményeit (a művet egyik felszabadított rabszolgája folytatta, illetve fejezte be). Mintegy húsz évvel Sulla halála után Caesar készítette el a modell tökéletesített változatát, a két *Commentariit*: a *De bello Gallico* (*A gall háború*) hét könyvét (a nyolcadik barátjának, Hirtiusnak a műve), valamint a *De bello civili* (*A polgárháború*) három könyvét, amely később még kiegészült a *De bello Africano* (*Az afrikai háború*), a *De bello Alexandrino* (*Az alexandriai háború*) és a *De bello Hispaniensi* (*A hispániai háború*) című művekkel. Ezeket már – kivéve talán a középsőt – kevésbé tehetséges követői írták.¹² Caesar két *Commentariusa* egy alapvető dologban különbözik az eddig felsorolt visszaemlékezésektől: Caesar eze-

¹² A *De bello Alexandrinót* általában Hirtiusnak, a *De bello Africano*t sokan Asinius Polliónak tulajdonítják. A *De bello Hispaniensi* egy harmadik, ismeretlen szerző műve.

ket az események idején vagy közvetlenül utánuk írta személyes „propaganda” céljából, nem pedig utólagos önigazolás-ként vagy tanúságtétel-ként. A *De bello Gallicó*ban pl. Caesar saját hadjáratának tendenciózus leírását adja, amely nem pontatlan ugyan, csak éppen bölcsen adagolja a számára előnyös és előnytelen elemeket, hogy ezáltal kedvező képet alakítson ki magáról.

A két *Commentarii* mértéktartó, sőt szinte már száraz stílusa azt mutatja, hogy Caesarhoz inkább az atticista stílus állt közel; ugyanezt mondhatjuk el szónoki stílusáról is. Minden iránt nyitott szellemét olyan filológiai problémák is foglalkoztatták, amelyek már több mint fél évszázada divatban voltak. A *De analogia* (*Az analógiáról*) című elveszett művében állást foglalt az „analogisták” és „anomalisták” között folyó, a nyelvek természetét érintő vitában: az előbbieket szerint a nyelvek racionális szabályoknak (az analógia szabályainak) engedelmessékednek, míg az utóbbiak szerint az írók fantáziája szabályok nélkül (a-nomales), önkényesen teremti meg azokat. Caesar mint az attikai ízlés követője kiállt a szabályok szigorúsága és a nyelv tisztasága mellett. Értekezését kora legnagyobb stílusművészenek, Cicerónak ajánlotta.

Caesar, akit lekötött a politikai tevékenység, a római állam újjáépítésének feladata, nem adhatta azt a történettudománynak, amit vártak tőle. De egyik barátjának és harcostársának, C. Sallustius Crispusnak, aki tisztségviselőként nem volt túl szerencsés és talán túl tisztességes sem, rendelkezésére állott az a szabad idő, aminek Caesar híján volt. Empedoklész költeményeiből készült fordítását ugyan nem ismerjük (ha egyáltalán tőle származik az *Empedocles*, amit Cicero említ egyik levelében), de fennmaradt a *De bello Iugurthino* (*A Jugurtha ellen vívott háború*), a *De coniuratione Catilinae* (*Catilina összeesküvése*) és nagyszámú töredék a *Historiae* (*Történetek*) című művéből, amely Sisenna munkájának folytatása. Sallustius igen határozott céllal választotta meg két „monográfiájának” témáját: azt akarta bemutatni, hogy a Gracchusok bukása után létrehozott arisztokratikus berendezkedés miként omlott össze fokozatosan; először a Jughurta, numidiai király elleni háborúval¹³ kapcsolatos botrányos kudarcok miatt, amikor lelepleződött a római politikát irányító szenátorok megalkuvása és korrumpálhatósága; végül a mindenki által tisztelt Metellust bízták meg a háború irányításával, azonban már az ő személye sem volt elegendő ahhoz, hogy megakadályozza C. Marius felemelkedését; Marius a nép választottjaként befejezte a háborút, amelynek kimenetelét Metellus tulajdonképpen már eldöntötte, és így a dicsőséget ő aratta le; ez a pillanat jelentette a polgárháború kezdetét, amely Marius mérhetetlen hatalomvágya miatt robbant ki. A *De coniuratione Catilinae* című munkájában

¹³ i. e. 111–105.

Sallustius feltárja a nemesek egy csoportja által elkövetett bűnöket, és ezen keresztül vizsgálja az általános romlást előidéző erkölcsi okokat: az élvezetek hajhászását, a züllöttséget és a mérhetetlen kapzsiságot. Az általa festett kép szinte már tacitusi. Ezeket Sallustius Caesar hatalomátvétele, sőt minden bizonnyal már a diktátor halála után írta, és a bennük meglevenedő világ már el is tűnt a pharszaloszi csatamezőn. Sallustius politikai elképzeléseiről jobban ítéletet alkothatunk, ha hitelesnek fogadjuk el (és minden emellett szól) Caesarhoz írt két levelét, amelyben az állam mélyen gyökerező bajainak megszüntetésére egy realista program megvalósítását javasolja a diktátornak: véget vetni a pénz és a szerepét betölteni képtelen nemesség korlátlan uralmának. Sallustius nem demokrata, aki a nép számára követeli a hatalom egy részét, hanem – Catóhoz és Ciceróhoz hasonlóan – egyfajta „intelligens konzervativizmus” jegyében az alapvető morális értékekhez való visszatérést hirdeti, mert csak ezáltal lehet Rómát megmenteni. Ugyanezzel a programmal lép majd színre néhány évvel később Augustus.

Sallustius életművének egy másik jellegzetes vonása stílusának tudatosan vállalt eredetisége. Írásaiban egymás mellett található a tudatosan archaikus és a merészen újszerű, a beszélt nyelvből és a hellenizmus szóanyagából kölcsönzött kifejezések. Mindenekelőtt az elevenségre törekedett meglepő tömörítésekkel, az igeneves szerkezetek, például az *infinitivus historicus*¹⁴ és a *participiumos* szerkezetek¹⁵ használatával, ami a görög elbeszélő stílus legszembeötlőbb jellegzetessége volt. Mai szemmel nézve ez a sokrétű, összetett nyelvezet elég mesterkéltnek tűnik, és távol áll a számunkra megszokottabb cicerói természetességtől, ahol a gondolat analitikus egységekből, logikusan épül fel, kifejlődésének folyamata és körülményei láthatóak, és a gondolatot kiemeli a ritmus. **Ne gondoljuk azonban, hogy Cicero körmondatai közelebb álltak a beszélt nyelvhez és** Sallustius nyelvezete csupán a művészi invenció terméke volt. Valójában mindkettőnek vajmi kevés köze volt a mindennapi beszélt latinsághoz, amely természetesen nem volt sem ritmikus, sem periodikus és nem használta azokat a forrásokat, amelyekből Sallustius merített. E két író – akik talán valaha barátok is voltak, de azután egymással szemben álló táborokba sodródtak – azt a két irodalmi pólust testesíti meg, amelyek körül minden későbbi latin nyelvű prózai mű elhelyezhető. Az egyik oldalon ott találhatjuk Senecát és Tacitust, akik – főként az utóbbi – Sallustius

¹⁴ a főnévi igenév (infinitivus) használata állítmányként személyragozott ige helyett kedvelt eszköze volt a történetíróknak az elbeszélés élénkítésére.

¹⁵ a *participiumos* (melléknévi igeneves) szerkezetek használata különféle alárendelő mellékmondatok főmondatba való beolvasztását, illetve lerövidítését teszi lehetővé, így különösen alkalmas a mondanivaló tömör kifejezésére.

követőinek tekinthetők, a másik oldalon pedig Quintilianust és az ifjabb Pliniust, akik Cicero örököseinek tekintették magukat.

A történetírást Cicero korában nem csak Caesar és Sallustius képviseli. Cicero barátja, T. Pomponius Atticus például a római *annaleseket* próbálta pontos időrendi sorrendbe állítani. A hellenisztikus tudósok módszereit alkalmazta, hogy valamiféle rendet tudjon teremteni a különféle hagyományok között. Nagyszabású és bonyolult feladatra vállalkozott. A római kronológiát – amelynek alapjául a consulok listája szolgált – össze kellett vetnie a többi nép eltérő időszámítási rendszerével. A görögök általában olümpiászok szerint számoltak (azaz két olümpiai játék között eltelt időt vettek alapul), de a hellenisztikus korban már minden királyság saját időszámítással rendelkezett. Nagy volt a zűrzavar, a megfélemlések annál ritkábbak és bizonytalanabbak. Mindezek ellenére Atticusnak sikerült egy olyan rendszert kidolgoznia, ami azután hosszú ideig használatban volt. Ugyanakkor a római családok eredetét is kutatta. Ennek az aprólékos munkának nem sok köze van Sallustius politikai elemzéséhez vagy Caesar hadtörténeti jellegű beszámolóihoz, mégis komoly segítséget jelentett Varro és Titus Livius számára.

Cornelius Nepos jó barátjának, Atticusnak a felkérésére írta meg *De viris illustribus* (*Híres férfiakról*) című életrajzgyűjteményét, amely ma is olvasható. A műfaj alexandriai eredetű, amelynek később kiváló művelője volt a görög Plutarkhosz és a latin Suetonius. Lényege egy kiváló görög, illetve egy hasonló területen jeleskedő római jellemzése volt. Cornelius Nepos többi ilyen jellegű monográfiája, amelyekben nagyobb részletességgel tárgyalja az egyes híres férfiak alakját, mint a *De viris illustribus*-ban, elveszték az utókor számára. Cornelius Nepos szeretetre méltó elbeszélő, aki érzékletesen eleveníti meg hőseit, de életrajzeit nem szerkeszti meg, és *megelégszik az események kronologikus leírásával*. Műve alapján már fogalmat alkothatunk arról az irányról, amelyet a későbbi latin történetírás követni fog, *mihelyt a politikai szenvedélyek és a régi római erények* már nem lelkesítik többé az embereket, és így a történeti munkák tisztán tudományos művekké válnak.

A KÖLTŐI MŰFAJOK

Az i. e. II. század elején virágzó római tragédiaköltészet újabb virágkorát élte Accius tevékenysége nyomán, aki kb. 140 és 85 között működött. Accius egyszerre volt „modern” és „tudós”. Éppen akkor tett utazást Pergamonban, amikor III. Attalosz birodalma római provinciává *süllyedt*¹⁶ (i. e. 133-ban). Itt ismerkedett meg a pergamoni filológia módszerével.

¹⁶ III. Attalosz végrendeletében a rómaiakra hagyta birodalmát és kincsét.

reivel. Emellett foglalkozott még a római és görög színház történetével is. Néhány kevésbé jelentős művön kívül – amelyek változatos tematikája szellemének nyitottságáról és széles körű műveltségéről tanúskodnak – számos tragédiát is írt. Negyvenötnek maradt fenn a címe, de maguk a darabok annyira hiányosak, hogy csak nagy általánosságban alkothatunk képet róluk.

Accius legtöbb tragédiájában olyan görög legendákat dolgozott fel, amelyeket már eddig is gyakran állítottak színre. Úgy tűnik, leginkább azokat kedvelte, amelyekben helyet kapott a kegyetlenség és az erőszak. Hírnevét 130 körül alapozta meg *Tereus* című drámájával, amely a gyermekről szólt, akit anyja hűtlenné vált férjével etetett meg. Mint várható volt, feldolgozta a Pelopidák egész ciklusát, kezdve egy azonos című tragédiával, majd ezt követték az *Atreus*, a *Chrysippus*, a *Clytaemnestra* és az *Aegisthus*, valamint az *Agamemnonidae*, amelyekben a dinasztia különböző generációit érintő borzalmakat beszéli el. A trójai ciklushoz a következő tragédiák tartoznak: *Achilles*, *Epinausimache* (az *Íliász* egyik híres epizódjának átvétele a hajóknál zajló csatáról), *A fegyverek odaitélése* (Akhilleusz fegyvereinek odaitélése, Odüsszeusz és Ajax vitája), *Éjszakai kaland* (Dionédész és Odüsszeusz behatol a trójaiak táborába), *A trójai nők*, *Astyanax*, *Deiphobus* stb. Néhány darabja közvetlenül az *Íliász*hoz, mások a *Kis Íliász*hoz vagy egyéb költői ciklusokhoz kapcsolódnak. A thébai monda-körhöz tartozik *A föníciai nők*, az *Antigone* és az *Epigoni*. Sok tragédiájának témáját a dionüszoszi mítoszok köréből merítette: *Athamas*, *A bacchánsnők*, *Bacchus győzelme (Tropaeum Liberi)* és valószínűleg egy *Erigone* című darab. Accius sok más közkedvelt témát is feldolgozott: *Medea*, *Alcestis*, *Alcmaeon*, *Andromeda*, *Meleager*, *Prometheus*, *Minotaurus* stb.

Korábban feltételezték, hogy a költő nem minden hátsó szándék nélkül választotta meg témáit, hanem bizonyos fokig korának aktuális kérdéseit akarta színpadra állítani, így például a Gracchusok idején kiéleződött társadalmi problémákat. Természetesen nehéz ezt részleteiben igazolni, a feltételezés azonban nem tűnik megalapozatlannak. Annyi bizonyos, hogy a rómaiak – különösen Cicero, aki nagy tisztelője volt Acciusnak – mindig találtak a darabjaiban saját korukra vonatkoztatható utalásokat. Ez annál is inkább lehetséges volt, mivel darabjai erkölcsi kérdésekkel és olyan közérdekű témákkal foglalkoztak, mint a zsarnokság, a száműzetés stb. Accius stílusának gazdagsága – amely még a fennmaradt töredékekből is nyilvánvaló – Seneca tragédiáinak stílusát vetítette előre (l. 79. oldal).

Accius hírnevét két *praetexta* tragédiájának is köszönhette: ezek az *Aeneadae sive Decius* és a *Brutus*. Az első a Deciusok önfeláldozását beszéli el, akik egymás után életüket adták, hogy a római fegyvereket győzelemre segítsék. A másodikat jobban ismerjük. Ebben Accius a királyság bukását

és a köztársaság megszületését állította színre. Megelevenedett benne a Lucretius elleni merénylet és a zsarnokok megbüntetése. Híres jelenetében – amelyet Cicero szó szerint idéz *De divinatione* (*A jóslatról*) című művében – egy álmot fejt meg a jós. Hangsúlyozza a vallás és az isteni erők jelenlétébe vetett hit komolyságát, megcáfolva ezzel a moderneket, akik hajlamosak voltak a nemzeti vallást elavult legendák gyűjteményének tekinteni. Bármilyenek is voltak maguk az istenek, az emberi lélek továbbra is hitt az álmokban és előjelekben, és bízott a vallási rítusok erejében.

Acciusnak gyakran szemére vetették a kegyetlen témák iránti vonzódását és mesterkélt stílusát, valamint azt az igyekezetét, amivel mindenáron a fennköltiségre törekedett. Bár Accius darabjai ennek ellenére sikeresek voltak, az megállapítható, hogy művészetének ezen vonásai már a tragédia műfajának őt követő hanyatlását vetítették előre.

A komédia területén hasonló hanyatlás következett be. Terentius és Caecilius után már csak néhány – valószínűleg jelentéktelen – szerző nevét ismerjük. A költők a komédia műfaját a Naevius tragédiáiban sikeresen alkalmazott újítások átvételével akarták felfrissíteni. Így született meg a *fabula togata*, a tógában játszott komédia, amelyben római polgárok léptek színpadra. Két név kapcsolódik ide: Titiniusé és Afraniusé. Az előbbi minden valószínűség szerint az i. e. II. század középső harmadában, az utóbbi egy generációval később alkotott.

A *fabula togata* egy régi műfaj hagyományait folytatta, amely az irodalom megjelenése előtti időktől fogva folyamatosan létezett. Ez a műfaj a campaniai *atellana*, amely talán a dél-itáliai görög gyarmatokon (Nápoly, Tarentum stb.) játszott újkomédia népi változata volt az oscusoknál. A két egymás mellett létező, egymásra épülő kultúra kölcsönhatásának bonyolultsága lehetetlenné teszi a folyamat minden részletének tisztázását. Az azonban bizonyos, hogy azok, akik létrehozták a *fabula togatát*, ha merítettek is az *atellanából*, az új műfajt olyan irodalmi rangra akarták emelni, amellyel az *atellana* még nem rendelkezett. Eredményességüket bizonyítja, hogy Horatius – az általánosan elterjedt véleményt ismételve – azt írja egy helyen, hogy Afranius tógája Menandrosznak sem vált volna szégyenére. Nem egy új, népi ihletésű komédia születéséről volt tehát szó (mint a plautusi *palliata* esetében), hanem egy meglévő irodalmi műfaj felélesztéséről, újszerű rendezésben és öltözetben.

A fennmaradt *fabula togaták* címei nem sok felvilágosítással szolgálnak. Titiniustól a következőket ismerjük: *A szakállas*, *A vak*, *A jogtanácsosnő* (ahol a nőnembe tett cím jelzi a komikumot), *Az ikerlány*, *A meny*, *A fuvalásnő*, *A lantosnő*, *A velitrae-i hölgy* stb. Mindössze azt állapíthatjuk meg, hogy a címe alapján a legtöbb darabnak női főszereplője van. Vajon azért, mert írójuk előszeretettel gúnyolódott a nők rovására, akiknek társadalmi hely-

zete napról napra javult? Ha ez igaz, akkor Titinius elsődleges célja az lehetett, hogy olyan társadalmi szatírákat írjon, amelyeket nem tett lehetővé a konvencionálisabb *palliata* műfaja.

Afranius műveiben kevésbé érhető tetten ez az igyekezet; mindazonáltal fellelhető a *Divortium* (Válás) című komédiában, az *Abductában* (Az elvált nő) és esetleg még a *Materterae*-ben (Nagynénik) – hacsak ez utóbbiban nem a Mater Matutához kapcsolódó szertartást örökíti meg, amikor az istennő ünnepe alatt a nagynénik helyettesítik az anyákat. Művei címeiben gyakran szerepelnek mesterségek: *Cinerarius* (A fodrász) vagy rokoni viszonyok: *Consortini* (Unokatestvérek), *Privignus* (A vő) stb. – mindez valamiféle polgári drámára enged következtetni, amelynek modellje már Terentius *Hecyrájában* megvolt. Ebből a szempontból kevésbé fontos az, hogy a színészek görög vagy római ruhát viselnek, és arkhónokról meg prütaniszokról vagy consulokról és szenátorokról beszélgetnek. A kor latin komédiája elvont – akár a tragédia – és egyáltalán nem veszi figyelembe a korabeli közönség ízlésvilágát. A közönség mindenekfelett a *mimus*¹⁷ kedvelte az előadásokat kísérő látványosságok, a zene és a tánc miatt. Caesar és Cicero korában a *mimus* volt a legnépszerűbb műfaj.

A műfaj legkedveltebb szerzői Decimus Laberius és Publilius Syrus voltak. Megjelenésük előtt a *mimus* lényegében maszk nélküli színészek és színésznők által, egy kifeszített vászon előtt előadott anekdotákból és egyszerű történetekből állt (ellentétben a komédiával, amelyben a női szerepeket is maszkot viselő, beöltözött férfiak játszották).

A lovagrendi családból származó Laberius Cicero kortársa volt. *Mimusokhoz* írt szöveggönyveket, amelyekbe – kihasználva a műfaj kötetlenségét – a politikai szatíra elemeit is becsempészte. Legfőbb célpontja Caesar volt, akit olyan eredményesen támadott, hogy mikor az hatalomra került, bosszúból arra kényszerítette Laberiuszt, hogy ő maga is színpadra lépjen, ami akkoriban igen nagy megszégyenítésnek számított. Úgy tartják, hogy Laberius *mimusait* komolyság és erkölcsi szigorúság jellemezte. A fennmaradt töredékek bizonyítják költői tehetségét. Gondolatait egyszerű, életteli képekkel fejezte ki.

Publilius Syrus szír származású felszabadított rabszolga volt. Ő jóval fiatalabb Laberiusnál. Egy személyben volt *mimusok* szerzője és előadója. Ez a keleti származású mulattató különös módon szigorú moralista hírében állott. Improvizált szentenciáit gondosan összegyűjtötték. Komolysága Appius Claudiuszt és Catót juttatja eszünkbe, Publilius Syrus szentenciái nemcsak a közönség körében voltak népszerűek, hanem néhány

¹⁷ zenés, táncos bohózat, amelynek anyagát vaskos tréfák és főként komikus házasságtörési jelenetek alkotják.

filozófus is felhasználta őket, köztük Seneca is, aki nagyra becsülte műveit. Publilius Syrus *Publii Syri mimi sententiae* cím alatt összegyűjtött bölcs mondásai – átvészelve az évszázadokat – ma is olvashatók.

* * *

A Lucilius és Catullus közti időszakból – vagyis a köztársaság utolsó éveiből – nem ismerünk egyetlen neves költőt sem. Ám ennek a hiányságnak inkább csak a fennmaradt dokumentumok töredékessége az oka. Az i. e. II. század vége óta Rómában elterjedtté vált egy, az alexandriai költészet által igen kedvelt műfaj, az epigramma. A cimberék legyőzője, Q. Lutatius Catulus latin és görög költőkkel vette körül magát, sőt maga is írt szerelmes epigrammákat, amelyek közül néhány fennmaradt. Q. Lutatius Catulusban támogatóra talált Valerius Aedituus és Porcius Licinius is. Ugyanebben az időben más szerzők, köztük Cicero is, próbálkoztak az epigramma műfajával (abban a formában, ahogyan azt az alexandriaiak művelték). Ezeknek a szerzőknek a műveiben a latin nyelv könnyeddé és hajlékonyá válik, veszít nyersségéből, de ugyanakkor talán erőteljességéből is. Ennek a kevésbé jelentős iskolának az eredményei nélkül azonban nem alkothatták volna meg műveiket sem Catullus, sem az Augustus kori költők.

Szembetűnő, hogy az i. e. II. század végétől kezdve milyen jelentős helyet foglal el a latin irodalomban a szerelmi költészet. Ez jelzi azt a fejlődést, amely az érzelmekben és az erkölcsökben végbement. Q. Lutatius Catulus és barátai elsősorban a szép fiúk iránti szerelmüket énekelték meg. Ez természetes is, hiszen modellként számukra az alexandriai költők szolgáltak, akik maguk is többnyire a „görög szerelem” hívei voltak. De nem hiányoznak ebből az időszakból a nőkhez írott latin szerelmi tárgyú epigrammák sem. Valerius Aedituus egy bizonyos Pamphila (aki minden bizonnyal kurtizán lehetett) iránt érzett szerelmének megéneklésekor Sappho egyik híres strófáját használta fel. Mindez azt látszik bizonyítani, hogy az imitáció nem öncélú, hanem valódi érzelmek kifejezésére szolgál. Az eljövendő és az azt követő generációk alatt a latin szerelmi költészet kivívja önállóságát, és verseivel a latin irodalom legszebb és legeredetibb alkotásainak számát gyarapítja. A költők ekkor már nőkhez írták verseiket; sokkal lángolóbb érzelmekkel találkozhatunk itt, mint a fiatal fiúk esetében, akikért a rómaiakat nem fűti ugyanaz a szenvedély, mint a görögöket.

A század közepén egy rómainak, ha sikereket akart elérni a közönség körében, szinte kötelező jelleggel az alexandriai költőket kellett utánoznia. Míg Q. Lutatius Catulus és barátai csak szép formát akartak adni felszínes és kifinomult érzelmeiknek, addig az új iskola költői (akiket *poetae novi* vagy görögül *neoteroi* elnevezésekkel illették) nagyobb célt tűztek ki maguk elé.

Nem elégedtek meg epigrammák költésével, hanem latinra akarták átültetni az alexandriai tudós költőket – elsősorban Kallimakhoszt, de másokat is –, akik mesterként és tudós műveiket hol kiseposzok, hol mitológiai történetek, hol személyes vallomások formájában írták. Így született meg a Gallia Cisalpinából (közelebből Bresciából) származó C. Helvius Cinna *Smyrna* című eposza, a szintén Gallia Cisalpinából származó Valerius Cato *Dictynnája* és *Lydiája*, a cremonai születésű Furius Bibaculus *Aethiopis* című költeménye és *Bellum Gallicum* (*A gall háború*) című eposza. Bár szembevetnő, hogy igen sok „új költő” – köztük Catullus és Vergilius is – Észak-Itáliából származik, nincs elfogadható magyarázat a „költészeti földrajz” e különös jelenségére.

Az „új költők” közül a legnagyobb és legeredetibb, C. Valerius Catullus 84 körül született a Veronához közel fekvő lacus Beneacus (Lago di Garda) Sirmio (Sirmione) nevű félszigetén található apai birtokon. Jómódú, előkelő családból származott. Apja házában gyakran megfordultak az erre a vidékre látogató római magisztrátusok. Így ismerte meg Catullus Clodiát, Q. Metellus Celernek, Gallia Cisalpina proconsulának (62-től 61-ig) feleségét, aki iránt szenvedélyes szerelemre lobbant. Ennek a szerelemnek a története alkotja költészetének legcsodálatosabb vagy legalábbis legismertebb részét.

Amikor megismerkedett Clodiával – aki Cicero ellenségének, P. Clodiusnak a húga volt –, Catullus már régen túl volt első költői próbálkozásain. Írásai között találhatók olyan epigrammák, amelyek veronai személyiségekkel vagy eseményekkel foglalkoznak. Vajon ezeket már a város elhagyása után írta? Legjelentősebb versei, amelyeket Lesbiához írt (Clodiát nevezte így, akit ily módon Sapphóhoz, Leszbosz rajongójához hasonlított), már Rómában születtek. Nem ismerjük pontosan szerelmük történetét; voltak boldog napjaik (vagy legalábbis egy éjszaka), de sok szenvedés is, mert Clodia – akármit is beszéltek róla – előkelő hölgy volt, aki óvta jóhírét és becsületét, és valószínűleg másként értelmezte a szerelmet, mint a költő. Catullus fiatalsága hevével szerette, és szívesen eljátszott a gondolattal, hogy Clodia a hitvese; a nő azonban irtózott az ilyenfajta függéstől, amitől Metellus halála miatt hamarosan meg is szabadult. Ezenkívül kacér is volt, és ragyogó fiatalemberekkel vette magát körül. Catullus, aki egyike volt ezeknek, de az egyetlen szeretett volna lenni – élve szerelme feltételezett előjogával –, ráébredt vagy legalábbis úgy hitte, hogy már nem szeretik. Azzal vádolta Lesbiát, hogy minden jöttmentnek odaadja magát. Jött hát a szakítás, ami minden bizonnyal bosszantotta Clodiát és fájt a költőnek:

„Gyűlölök és szeretek. Kérded tán, mért teszem én ezt.
Nem tudom, érzem csak: szerteszakít ez a kín.”

85. carmen (Devecseri Gábor fordítása)

Hogy végleg elszakadjon Rómától, Catullus 57-ben (ugyanabban az évben, amikor Cicero visszatért a száműzetésből) Bithyniába¹⁸ kísérte Memmius praetort. Ott Ázsiában közvetlen kapcsolatba került a Kelet szellemi életével. Legtudósabb verseit (valószínűleg) visszatérése után írta; az *Attist*,¹⁹ amely különös módon idézi fel a Kübelé istennőhöz kapcsolódó kultuszt, és főként a *Peleus és Thetis nászát*, a híres 64. carment, amely egy Kallimakhosz stílusában írt rövid, mitológiai tárgyú eposz. Catullus 54 körül, 30 éves korában halt meg.

Életműve, amely különböző műfajú és ritmusú darabokból áll, még nem tekinthető egy „elégikus” költő alkotásának. A személyes érzelmek szenvedélyes kifejezése már ekkor polgárjogot nyert a költészetben. A római elégia megszületése azonban már egy következő korszakhoz tartozik, és egy másik költő, Gallus nevéhez fűződik. Catullus, akire még jellemző a halmazás, a keresettség, közvetlenebbül kapcsolódik az őt megelőző korszak költőihöz, mint a latin költészet csúcspontját fémjelző Augustus kori költőkhöz. Számunkra Catullus az egyetlen, aki kiemelkedik kortársai, Helvius Cinna és a hozzá hasonlók (l. 50. oldal) közül, akiket Horatius oly szigorúan ítélt meg *Ars poeticájában* az attikai klasszicizmushoz való visszatérést hirdetve; ez a horatiusi gondolat az Augustus kori költők jelszavává vált, még ha nem is mindig tartották magukat hozzá. A császárkor minden költője új utakon járva akarta kifejezni érzéseit, azt a tökéletes formát keresve, amely biztosítja a halhatatlanságot.

* * *

Ugyanaz a C. Memmius, akit Catullus elkísért ázsiai útjára, kapcsolatban állt Lucretiusszal is, az egész latin irodalom egyik legcsodálatosabb és egyúttal legkülönösebb alkotásának, a *De rerum natura* (*A dolgok természetéről*) című hexameterekben írott filozófiai tankölteménynek a szerzőjével is.

Lucretiusról nagyon keveset tudunk, szinte csak annyit, hogy i. e. 96 (?) és 51 között élt. Campaniai lett volna, ahogy ezt előszeretettel mondták róla, mivel *cognomenje*,²⁰ a Carus gyakran előfordult Nápoly és Pompei környékén? Valóban tanult-e Rodoszon, ahogy azt bizonyos, korántsem egyértelmű nyomokból ítélve kikövetkeztették? Mindezt nem tudjuk. Ismerjük azonban költeménye hat könyvét, amelyekben olyan lelkesedéssel és meggyőző erővel tárgyalja Epikurosz tanait, hogy még évszázadok messzeségéből is elbűvöli olvasóját.

Az epikureizmus a rómaiak számára lényegében az élvezetről szóló

¹⁸ római tartomány Kis-Ázsia északkeleti részén.

¹⁹ azaz a 63. carment.

²⁰ a köztársaság korától a rómaiaknak általában három nevük volt. A harmadikat neveztük *cognomennek*.

tanítást jelenti (l. 36. oldal). Lucretius azonban Epikurosz erkölcsi tanításának erre az alaptételére szinte sose tér ki művében (kivéve a híres szimbolikus prológust, a Venus-himnuszt), még ha a téma iránt mutatott érdektelenségét eddig nem is igen vették tudomásul. Figyelme inkább az epikureusok tanításában mellékesnek számító fizikai és kozmológiai tételekre irányult. Epikurosz Leukipposz²¹ atomelméletének nyomán azt állította, hogy a tárgyak általunk észlelt tulajdonságai tulajdonképpen azt a módot jelentik, ahogyan az atomok elrendezése szubjektíve ránk hat; hogy a dolgok és az egész univerzum is csak anyagi atomokból áll, amelyek egészen kicsiny, érzékszerveink által közvetlenül nem észlelhetők, keménységük folytán széthasíthatatlan részecskék, és amelyek az üres térben összekapcsolódva végtelen kiterjedést tudnak elérni. Az atomok száma végtelen, alakzataik száma azonban véges. Mindez a „teremtésre” is magyarázatot ad, anélkül, hogy valamiféle finalitásra (bármilyen legyen is az), és még kevésbé egy isteni értelem beavatkozására szükség volna. Az atomok az összes lehetséges módon kapcsolódnak egymáshoz, de egyfajta „természetes kiválasztódás” folytán csak az életképes kombinációk maradnak fenn.

Miután kialakult a világmindenség, csillagaival, meteorjaival, ásványaival, növényeivel, állataival és az emberrel, a természetes fejlődés tovább folytatódott, és azóta az emberek cselekedeteit két tényező irányítja: a gyönyör hajhászása és a szükség. E kettő hatására jött létre és fejlődött ki a civilizáció: a tűz és az egyszerű szerszámok feltalálása, a városok megszervezése, és végül a kultúra minden formája.

E hexameterben és eposzi formában megírt hatalmas látomás céljaként Lucretius az istenektől való félelem leküzdését állítja eléünk, mert tudja, hogy ez a félelem megmérgezi a lelket. Miatta rettegünk a haláltól, ez foszt meg bennünket legtermészetesebb és leginkább kiérdemelt örömeinktől. Szerinte is léteznek istenek, de azok léte a „világok között” csupa derű és boldogság; testük olyan könnyű atomokból áll, hogy nem fog rajtuk az idő, mint rajtunk. Néha megpillanthatjuk őket, de csak legmélyebb és legnyugodtabb álmainkban, mikor lelkünk legfogékonyabb részével észleljük őket, megértve az isteni boldogság mibenlétét, ami hozzásegít a megtisztuláshoz, a valódi boldogság állapotának eléréséhez.

Lucretius meghalt, mielőtt befejezhette volna költeményét (lehet, hogy öngyilkos lett, de ez nem bizonyítható). Cicerót bízták meg Lucretius eposzának kiadásával, de ennek körülményei is tisztázatlanok. Lucretius, aki sokat tanult Enniustól, azaz a hagyományos epikus stílusból, már Vergilius művészetét készítette elő. Költeménye valójában korántsem annyira elszigetelt jelenség, mint manapság gondolják, hiszen ekkorra

²¹ i. e. 500 körül élt görög filozófus.

visszatért az antik kozmogóniák divatja: Lucretius költeménye talán a világirodalom, de mindenesetre a római szellem egyik legnagyobb teljesítménye. A polgárháború fenyegető közelségét megérző lélek kiáltása fogalmazódik meg benne.

AUGUSTUS KORA

Míg Cicero kora a próza nagy korszaka, addig a következő nemzedék legnagyobb alkotói költők voltak, akikkel a latin költészet elérte csúcspontját. Neveik felsorolása is elegendő annak felidézésére, amit augustusi aranykornak szokás nevezni: Horatius, Vergilius, Tibullus, Propertius és végül Ovidius, aki mindannyiuk irodalmi örökségét ötvözi. Bizonyos mértékig pontatlan mindenfajta különbségtétel nélkül Augustus korának nevezni őket; mindegyikükre jogos ez a jelző, de nem ugyanabban az értelemben. Csak a közülük legfiatalabb és legkevésbé eredeti Ovidius nevezhető teljesen „augustusi” költőnek; hiszen ő a principátus idején élt és tehetsége Augustus Rómájában bontakozott ki és fejlődött tovább. A többiek pályája még a polgárháború idején indult, és csak érett tehetségekként „csatlakoztak” a principátushoz – legalábbis Horatius, Vergilius és Propertius. Úgy tűnik, Tibullus nem tartozott Maecenas köréhez, amelynek Augustus „kliens” költői tagjai voltak. Tehát a költészetnek ez a páratlan virágzása, amely a Caesar halála és az augustusi rendszer végleges megszilárdulása közötti időszakban beköszöntött, mintegy végigkísérte Octavianus küzdelmeit, nem pedig az ő győzelmének eredménye. Inkább Róma irodalmi múltja és a kor költőinek tehetsége magyarázza ezt a „csodát”, és csak igen kis részben a politika.

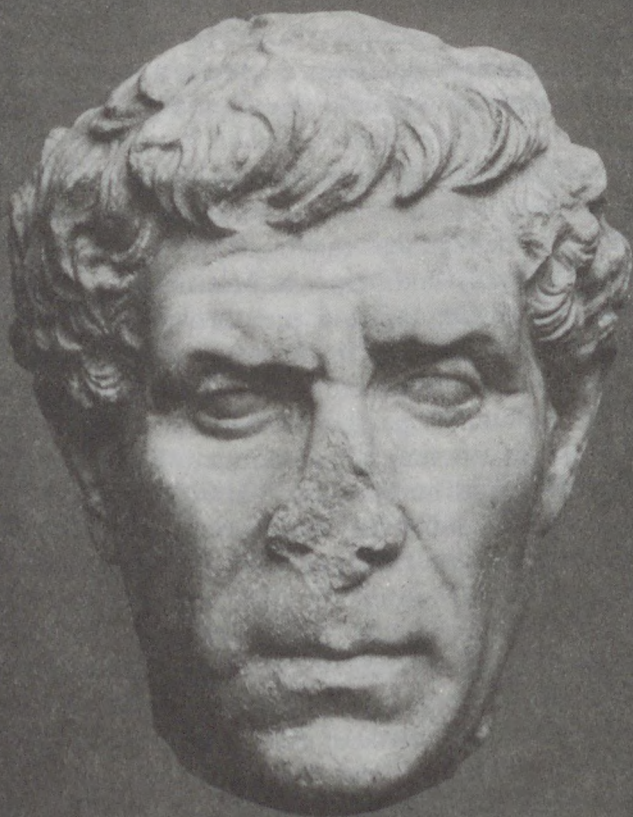
VERGILIUS

A legnagyobb római költő Vergilius (2. kép), az „új költők” (*poetae novi*) és a cisalpinai költők közvetlen követőjének tekinthető. Mantua (Mantova) közelében született 70. október 15-én. Gyermekévei, amelyeket ezen a békés, szelíd vidéken, a Mincius (Mincio) partján elterülő családi birtokon töltött, ahol az emberek állattenyésztéssel és földműveléssel foglalkoztak, mély nyomot hagytak benne. Vergilius családja a helybeli kisbirtokosokhoz tartozott, akik nem sokkal korábban romanizálódtak. A korában szokásos tanulmányokat folytatta: elsősorban irodalmat tanult előbb egy grammatikusnál, később egy rétornál, Cremonában és Rómában. Ezzel úgy tűnt, elsajátította a sikeres politikai karrierhez elengedhetetlen szónoki képességet, amelyet az ifjú Cicero (és azóta minden jómódú római)

elérendő célnak tekintett. Vergiliusban azonban nem voltak meg a szükséges képességek arra, hogy kiálljon a Forum hallgatósága elé. Félénk, esetlen, falusias külsejű ember volt; azt írták róla, hogy még a járókelők pillantásaitól is félt. Igazán csak filozófusok és főként költők társaságában érezte jól magát. Olyan költők voltak körülötte, mint Catullus, Helvius Cinna (akinek dicséretét tartózkodóan írta meg a IX. Eclogában) és Cornelius Gallus, egy vele egyidős, a galliai Forum Iuliumból (ma: Fréjus) származó fiatalember, aki a legtitokzatosabb alexandriai költő, Khalkiszzi Euphorion elégiáinak fordítója volt. Mindez elbűvölte Vergiliust, és ekkor írta meg a modernek által *Appendix Vergilianának* (szó szerint: *Függelék Vergiliushoz*) nevezett műveinek egy részét, amelyben együtt szerepelnek saját költeményei és bizonytalan eredetű művek átiratai. Találhatunk itt epigrammákat (*Catalepton*, *Könnyű darabok* cím alatt csoportosítva), amelyek értékes önéletrajzi utalásokat tartalmaznak; egy naiv eposzt *Culex* (*A szúnyog*) címmel és egy mitológiai tárgyú elbeszélő költeményt *Ciris* (*A sirály*) címmel, amely hasonló Ovidius *Metamorphoses* című művéhez, és a bizzarr mitológiai témákat kedvelő alexandriai tudós költészet hatását tükrözi. Ezekből megtudhatjuk, hogy a költő az epikureizmus felé fordult, és felhagyott az ékesszólás, sőt a költészet tanulmányozásával, és elhatározta, hogy teljesen a filozófiának szenteli magát egy Nápoly környékén élő görög filozófus, Siro irányítása alatt.

Vergilius valószínűleg 45 körül költözött Rómából Nápolyba, ahol talán élete legnagyobb részét töltötte. Mikor Siro meghalt, Vergilius megvásárolta hátrahagyott kis birtokát, és odavitte az övét, köztük apját, aki ekkor még élt. Ez volt az az időszak, amikor a triumvirek földet osztottak – többek között Mantua területén is – a veteránoknak, akik hatalomra segítették őket. Valószínű, hogy a költő családi birtokát is elkobozták, aminek eredményeként jövedelme jelentősen csökkent. Ekkor Vergilius, hűtlenül ahhoz a fogadalmához, hogy lemond a Múzsákról, ismét írni kezdett, és megalkotta a *Bucolica* első darabjait. Valószínűleg Gallusnak és Asinius Polliónak köszönhetően – aki maga is költő volt és Antonius megbízásából Gallia Transpadanát kormányozta – Vergilius visszakapta családi birtokát vagy megfelelő kártérítésben részesült. Nem ismerjük e kis dráma pontos részleteit; mindenesetre annyit tudunk, hogy Vergilius a kor urainak – Polliónak, Gallusnak és mindenekelőtt Octavianusnak – lekötelezettje volt (vagy legalábbis annak érezte magát). Úgy tűnik, hogy Vergilius ösztönösen császárpárti volt, hiszen az epikureizmus azt tanította követőinek, hogy ne foglalkozzanak politikával, hanem nyugodt lélekkel fogadják el azt a vezetőt, aki biztosítani tudja a békét. Ez a felfogás jellemzi a *Bucolica* első eclogájában szereplő Tityrus magatartását, akiről úgy tartják, hogy a költőt személyesíti meg.

A *Bucolica* az alexandriai költészet hatása alatt íródott. Vergilius azt a

2. kép Publius Vergilius Maro (i. e. 70–i. e. 19)

műfajt eleveníti fel, amelynek legkiválóbb művelője Theokritosz²² volt, akinek mindaddig nem akadt vetélytársa Rómában. Vergilius művében is birka- és kecskepásztorok, gulyások énekelnek, de ezek allegorikus figurák, rejtélyes jelentések hordozói, amelyeket már számtalanszor próbáltak megfejteni, valószínűleg hiába. Az V. Ecloga megistenült Daphnissza valójában Caesar lenne? Valószínű, de egyáltalán nem biztos. És kicsoda valójában a VI. Ecloga Silenusa, aki Horatiust juttatja eszünkbe, de más kortárs költőket is, vagy Sirót, a szeretett mestert – ki rejtőzik e mögött az álarc mögött? Egy konkrét személyt jelenít meg vagy egy költői szemléletet?

A *Bucolica* 10 eclogából áll, amelyek közül az utolsót Gallusnak ajánlotta Vergilius. A mű feltehetően 39 utolsó hónapjaiban jelent meg, amikor a triumvirek szerencsecsillaga fent ragyogott, miután a Rómát flottájával kiéheztetni próbáló Sextus Pompeiusszal békét kötöttek. Éppen azért az eclogák tele vannak vidámsággal, a pásztorok egy Apollóhoz hasonló „fiatal istent” tisztelnek, akiben nem nehéz ráismerni Octavianusra. 38 elején azonban a helyzet rosszra fordult. A békét újabb háború váltotta fel: Antoniusnak Keleten a parthusok támadását kellett visszavernie. Vergilius, úgy tűnik, átadta magát a pesszimizmusnak, legalábbis néhány hónapra. Ekkoriban fogott hozzá egy új költemény, egy eposz megírásához, amelynek témájául a falusi élet mindennapjait választotta. Ugyanerről írt Hésziodosz²³ is a *Munkák és napok* című művében, így Vergilius ezzel a témaválasztásával is hű maradt az alexandriai költészet szelleméhez, hiszen számára Hésziodosz egyike volt a legnagyobbaknak, talán még Homéroszt is megelőzte. Ezenkívül Vergilius (ahogy ezt ő maga büszkén mondja) új területtel akarta gazdagítani a latin irodalmat. Mint meggyőződéses epikureistát – amely hite talán már megrendült, de el nem veszett –, a Lucretiusszal való vetélkedés vágya is sarkallta egy, az emberi munkáról és a környező világról szóló eposz megírására.

Ilyen összetett indítékok húzódnak meg tehát a *Georgica* megírása mögött, amelyet Vergilius 39-ben vagy 38-ban kezdett el, és amelyen az actiumi csatával²⁴ (31. szeptember 2.), illetve az Octavianus győzelmes visszatérésével (29. augusztus) záródó időszakban dolgozott. Azt tartották – minden alap nélkül –, hogy az eposz témáját Octavianus barátja és „minisztere”, Maecenas „rendelte meg” (vagy sugallta), hogy népszerűsítse Itália mezőgazdaságának helyreállítására irányuló politikájukat. Valójában Vergiliusnak nem volt szüksége ilyenfajta sugalmazásra, és arról sem tudunk, hogy Octavianusnak, akár Augustusként is (azaz a *Georgica*

²² (i. e. 300–245) görög bukolikus költő, az idill műfajának megteremtője.

²³ (i. e. VIII. sz. második fele–i. e. VII. sz. első fele) paraszti származású görög költő.

²⁴ a híres tengeri ütközet, amelyet Octavianus vívott Antonius és Cleopatra ellen.

elkészülte után) bármilyen mezőgazdasági programja lett volna. A valóság ennél jóval bonyolultabb. Vergiliusnak nem egy politikai rendszer igazolása volt a célja; másfajta igazságot akart feltárni: szembeállítja egymással az embert és a természetet, így bebizonyítja, hogy csak a természetben mint fizikai és morális környezetben érheti el az ember azt a boldogságot, amelyről az epikureusok beszélnek.

Vergilius azonban fokozatosan túljut az epikureizmus bizonyos értelemben szűkre szabott keretein, és mintha a látvány és a természet nagyságáról való elmélkedés ráébresztené az istenek jelenvalóságára. Ez történik, amikor feldolgozza azt a mítoszt, amely szerint Iuppiter „elrejtette” a dolgokban mindazt, amit az embernek ki kell belőlük hozni: a tüzet a kovákőben vagy a fák ágaiban, a vasat a hegyek mélyén, így szabva ki a munkát mint törvényt, ami morális megtisztulást hoz. Hasonlóan járt el Lucretius, amikor Venus alakjával szimbolizálta a világot irányító győnyört. Vergiliusnál azonban a mítosz kitágul és győzelmeskedik: az ő értelmezésében az istenség a költő érzékenységeinek „tárgyasult” formája, a költőé, aki szívesen idézi a falusi élet vallási szokásait. A római rítusok rendje, ahogy kapcsolatba kerül a végső realitással, a földdel, visszanyeri eredeti jelentését.

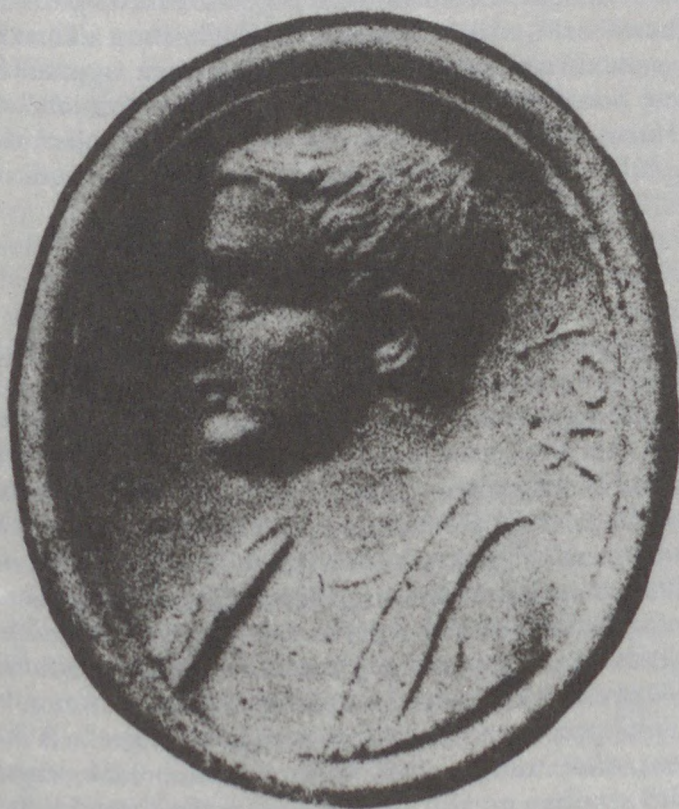
A *Georgica* négy könyvből áll: az elsőben találhatók azok az általános alapelvek – kiszámíthatatlan és kiszámítható előjelek, mint pl. az égitestek mozgása –, amelyek szabályozzák a mezői munkák ütemét. Ezután a fák és a szőlő gondozását tárgyalja; abban az időben mindkettő elsőrendű fontosságú az itáliai mezőgazdaság számára, hiszen a nagybirtokokról ekkor elsősorban bort és olajat exportáltak a nyugati provinciákba. A harmadik könyv a nagy- és aprójószágartartásról szól, ami azoknak a földeknek a hasznosítására szolgál Itáliában és Itálián kívül (Africában, Hispaniában és Illyriában), ahol nem foglalkoznak szőlő- vagy olajbogyó-termesztéssel. A negyedik könyv a méhészet kérdéseivel foglalkozik; a rómaiak táplálkozásában ugyanis a méz fontos szerepet játszott, mivel más édesítőszer nemigen ismertek. Mindegyik könyvben vannak kitérők: az elsőben Vergilius a Caesar halálát kísérő csodás jelenségekről ír, a másodikban Itália dicséretét énekli, a harmadikban a Noricumban (a tiroli Alpokban) pusztító pestisről számol be. A negyedikben olvasható – mindennek betetőzésként – Arisztaios, az első méhész legendája, amelybe beleszővődik Orpheusz és Eurüdiké története is. Tökéletes szerkezetű a negyedik könyv, de hogy megírásakor milyen szándék vezérelte Vergiliust, nem világos számunkra. Talán csak a Gallust dicsőítő sorok kitörlése után keletkezett űrt akarta valamivel kitölteni. Ugyanis Cornelius Gallus Egyiptom praefectusaként szembeszállt Augustusszal, majd öngyilkosságot követett el. Úgy tartják, Vergilius ezért törölte ki költeményéből a Gallust dicsőítő részt, amelyet eredetileg befejezésnek szánt.

Miután bebizonyította epikai zsenialitását, és művével egyenrangú társa lett Hésziodosznak és Lucretiusnak, messze túlhaladva a görögök klasszicizmusát és Aratosz alexandrizmusát (l. 42. oldal), megfogalmazódott benne egy nemzeti eposz megírásának terve, amely majd ugyanazt jelentheti a rómaiak számára, amit az Íliász jelentett egykor (és azóta is) a görögök számára: a „szent könyvet”. Ez volt az *Aeneis*, amelyben a már Naevius (l. 13. oldal) által elbeszélte tradicionális nemzeti legendákat új és eredeti műben dolgozza fel. Nála azonban az események nem a Karthágó feletti győzelem, hanem Augustus dicsőséges uralmának előzményeként vannak ábrázolva, azt sugallva, hogy Róma és Aeneas népének (az Aeneidáknak) egész története Trója elestétől egészen az actiumi csatáig e felé a végcél felé haladt.

Vergilius a *Georgicát* 29 nyarán fejezte be. Ez idő tájt fogott hozzá az *Aeneis* megírásához, amit egészen i. e. 19-ig, azaz görögországi útja alatt bekövetkezett haláláig folytatott. A művet nem tudta befejezni és ezért azt kívánta, hogy égensék el. Augustus ehhez azonban nem járulhatott hozzá, már csak a római szellem és öntudat érdekében sem. Vergilius két költő barátja, Varius és Tucca kapott megbízást arra, hogy gondoskodjanak a mű kiadásáról.

Az *Aeneis* története egyszerű: Vergilius azt beszéli el, hogy milyen szenvedéseken ment keresztül Venus és Anchises fia, Aeneas, aki Trója eleste után apjával, Ascanius, illetve Iulus nevű fiával és néhány honfitársával hazáját elhagyni kényszerült. Egy ideig a Mediterráneum keleti részén bolyonganak, majd elérkeznek Sziciliába, ahol Anchises meghal és gyászszertartás keretében eltemetik. Innen egy vihar Afrika partjára sodorja őket, mégpedig Karthágó közelébe, ahol Dido királynő éppen az általa alapított főváros építkezéseivel van elfoglalva. Dido és Aeneas szerelemre gyúlnak egymás iránt; a királynő ott akarja tartani a hőst, aki hajlana is erre, ha az istenek nem figyelmeztetnék: az ő küldetése az, hogy várost alapítson a trójaiak számára. Aeneas elhajózik, maga mögött hagyva a kétségbeesett, megalázott, öngyilkosságra készülő Didót. Egy szicíliai kitérő után a campaniai Cumae-ben Aeneas a Sibylla kíséretében leszáll az alvilágba, hogy apja szellemével találkozzon. Ott, a Tartarus mélyén, platonikus mítoszhoz hasonló látomásként, felrémlik előtte Róma jövője egészen Augustus uralkodásának idejéig. A nagyszerű jövő ígéretétől erőre kapva folytatja útját, és elérkezik a Tiberis²⁵ torkolatához, ahol az idős Latinus király szívesen fogadja, a lakosság egy része azonban ellenségesen viselkedik vele szemben. Végül kirobban a háború (ebben a részben az Íliászt követik az események, míg az első hat ének a trójai hős „odisszeáját” mesélte el; a hatodik ének a leszállás az alvilágba). A XII. ének

²⁵ ma: Tevere folyó.

3. *kép* Quintus Horatius Flaccus (i. e. 65–i. e. 8)

meghozza Aeneas győzelmét: Róma istenektől rendelt végzete ezzel beteljesedett.

Vallásos fejlődése során a költő eljutott egyfajta leegyszerűsített epikureizmustól egy misztikus platonizmusig (más megfogalmazásban a neopythagoreizmusig), amely szerint a lélek túléli a testet, és amely a világban a Gondviselés munkáját véli felfedezni. Vergilius ezzel a Polübioszt követő történetírókhoz közelít, akik a sztoicizmus bűvöletében alkottak. Így vált az *Aeneis* az uralkodó szellemi irányzatok összegzőjévé, ugyanakkor magára ismerhetett benne Róma is, igazolását látva egyedülálló történelmi sikereinek. Hamarosan úgy tekintettek Vergiliusra, mint aki minden igazság birtokában van, és akinek kinyilatkoztatásait maguk az istenek sugallták.

HORATIUS

Feltehetőleg Vergilius volt az, aki 38 eleje táján bevezette Horatiust (3. kép) Maecenas körébe. Q. Horatius Flaccus i. e. 65. december 8-án, az Apulia és Lucania határán található Venusiában született. Apja felszabadított rabszolga volt, aki kisebb vagyont szerzett. Szeretettel és bölcsességgel nevelte fiát, amiért Horatius a „legkiválóbb apá”-nak nevezte. A költő előbb Venusiában, majd Rómában tanult a legkitűnőbb mestereknél, utána Athénba ment, hogy tovább bővítse műveltségét. Még i. e. 43-ban is ott tartózkodott, amikor Caesar gyilkosai, Brutus és Cassius Athénba érkeztek, hogy a Caesar-párti Antonius és Octavianus ellen tervezett háborúhoz hadsereget gyűjtsenek. Horatius elnyerte a *tribunus militum*²⁶ rangot, ami nagy dicsőségnek számított egy felszabadított rabszolga fia számára. A philippi csata²⁷ azonban „szárnyát szegte”. A bukás után Rómába ment, ahol, miután egész vagyonát elkobozták, visszavonultan élt. Mint költő azonban tovább alkotott, és Arkhilokhosz²⁸ stílusában lírai költeményeket írt (amelyek később az *Epodosok* c. kötetben kerültek kiadásra). Ezekben hazája balsorsa feletti keservét és a polgárháború alatt kirobbant botrányok miatti felháborodását írta meg. Vergilius minden bizonnyal ezek ismeretében mutatta be Maecenasnak Horatiust, akit valószínűleg már a mindkettőjük által látogatott epikureus körökből ismert. Ezzel kezdődött a két költő legendás hírű barátsága.

²⁶ erre a tisztségre plebejus is választható volt. Olyan hatalommal rendelkeztek, mint a consulok, de nem tarthattak sem censust, sem diadalmenetet.

²⁷ az i. e. 42-ben vívott nagy jelentőségű ütközetben Octavianus és Antonius döntő győzelmet aratott a Brutus és Cassius vezette köztársaságpártiak felett.

²⁸ i. e. VII. századi görög költő. Írt elégiákat a legkülönbözőbb témákról (pl. harc), valamint szókimondó, éles hangú verseket. Mintegy 100 töredéke maradt ránk.

Horatius művei két csoportot alkotnak: az elsőhöz tartoznak a hexameterben írt, moralizáló művek, amelyek kettő, egyenként két-két könyvből álló kötetet tesznek ki (*Szatírák és Levelek*), a másodikba sorolhatjuk négy kötetben összegyűjtött lírai költeményeit, az *Ódákat*, amelyeket ő egyszerűen csak *Carmeneknek* (*Verseknak*) nevezett. A *Szatírák és Levelek* gyakran a *Sermones* (*Beszélgetések*) közös cím alatt jelennek meg. Ezekben a verseiben Horatius Lucilius nyomdokain jár, az általa kedvelt témákat dolgozza fel: elmélkedik korának morális állapotáról, az erkölcsös élet nagy kérdéseiről, de az irodalom problémáiról és a költészet mibenlétéről is (ezen gondolatok betetőzésének tekinthető a tanulmányunk is beillő, már az antik kiadók által is *Ars Poeticának* nevezett egyik utolsó *epistulája*) és még számtalan más témáról, amelyek alkalmat adnak a szabad eszmefuttatásra. Horatius, akárcsak Maecenas, Epikurosz követője volt. Első satíráiban azt igyekszik bizonyítani, hogy Epikurosz erkölcsi tanításai nem állnak ellentétben az olyan hagyományos római értékekkel, mint a mértékletesség, a józanság, a hagyományok tisztelete stb. Ő is a falusi élet egyszerűségében látja a boldogság egyik forrását. Ez az érvelés azonos azzal, amit Vergiliusnál olvashatunk (aki ez idő tájt írja a *Georgicát*), és ami később Tibullus műveiben is megfogalmazódik. Horatius Maecenastól a kor viszonyaihoz képest szerényebb méretű „villát” kap ajándékba (már minden bizonnyal az actiumi csata után) egy eldugott kis szabin völgyben, Tiburtól (Tivoli) néhány mérföldre. A költő ideje jó részét itt tölti, néha még a társaságára vágyó Maecenas meghívását is visszautasítja, mikor az Rómába invitálja. Augustus ajánlatát se fogadja el, mikor az titkárának hívja, mert függetlenségét előbbrevalónak ítéli. Noha gyakran zengi a barátság dicséretét, az számára nem kölcsönös szolgálattelvés, még kevésbé az egyik fél rabszolgasága (ami nem volt ritka jelenség Rómában, ha a barátok társadalmi helyzete nagyon különbözött egymástól), hanem az azonos eszmékért való lelkesedésen alapuló szellemi közösség.

Az *Ódák*, amelynek három könyve i. e. 23-ban jelent meg, a negyedik pedig Augustus felkérésére 17 után íródott, formailag erősen eltérnek a *Sermonestől*. Ezekben a költeményekben Horatius az aiol költészet ritmusát kísérli meg – sikerrel – átültetni a latin verselésbe; így az „új költők” követőjének tekinthetjük, hiszen akárcsak azoknak, neki is a formai tökéletesség elérése a célja, és megelégedettséget is csak a bonyolult megoldások felett érez. Vergiliushoz hasonlóan, ő is új területtel akarta gazdagítani a latin irodalmat. De virtuozitása nem önmagáért való, a *Sermones*ben ragyogó költőnek és mesélőnek mutatkozik, az *Ódáknak* pedig mint kitűnő „moralista” áll előttünk; nem azért, mert erkölcsöt prédikál, hanem azért, mert egy-egy ritmussal, hasonlattal, költői képpel remekül ragadja meg, fejezi ki az élet kivételes pillanatait, tükröt tartva a léleknek, amely

megvilágosul és önmagára ismer. Az epikureizmus egyik legfontosabb tanítása a pillanat különleges értékebe vetett hit volt. Horatius is a magáévá tette ezt a gondolatot, és ez lett lírája egyik központi témája. A *carpe diem* (élvezd a napot), amit gyakran mint életbölcsségének összefoglalását szoktak idézni – kissé lerövidítve és vulgarizálva –, elsősorban költői hitvallásként értendő. Nem az élvezet hajhászásáról van szó, hanem az élet-örömről. Így kell értelmeznünk, amikor Horatius a nyugalomról (*otium*) énekel, ami egyszerre jelenti a lélek és szellem békéjét és a belső szabadságot; a *carmen*ek a *Sermones*ban megkezdett utat folytatják, de ami ott még objektív tanács volt, az itt a lélek magára ismerésévé lényegül. Felidézi szerelmeit: ő, aki egész életében agglegény maradt, a legcsodálatosabb szerelmes verseket írja, megértve a szerelem minden mozzanatát, a gyengeséget és a kegyetlenséget is. Leírja a természet szépségeit: a tavasz eljövételét, a nyugati széllel érkező meleg záporokat vagy a téli tájat, amikor a Latiumot övező hegyeket beborítja a friss hó. A halál közelségének tudata – amelyet mindenféle keserűség nélkül fogad el – csak kiemeli az élet megújulásának jeleit. Epikurosz követője lévén Horatius nem hiszi igazán, hogy a világot az istenek akarata irányítja, de eljátszik ezzel a gondolattal, bár a teremtetést is inkább a költői alkotás analógiájára próbálja megérteni, mintsem valamiféle isteni transzcendencia megnyilvánulásaként. Az igazság az, hogy ez a kérdés nem nagyon foglalkoztatja. Tiszteletben tartja birtokának természeti istenségeit mint olyan megszőkott jelenségeket, amelyek az ember belső világának folytatását képezik, de nem „imádja” őket.

Horatius a római *virtus* nagy megénekelője is volt – egy kicsit talán Augustus kedvét kereste ezzel. Dicsőítette az Augustusnak köszönhető békét, mert talán ebben vélte leginkább felfedezni igazi értékeket. Az i. e. 17-ben megtartott centenáriumi játékok alkalmából himnusz²⁹ is írt, amelyet két, fiatal lányokból és fiúkból álló kórus adott elő az istenek támogatását kérve Róma számára.

AZ ELÉGIAKÖLTŐK

A Maecenas köréhez tartozó két legnagyobb költő mellett több más szerző tevékenykedett, akiknek alkotásai ugyan nem olyan kimagaslóak, saját korukban azonban igen jelentősnek számítottak. Az *Aeneis* két kiadója, Varius és Tucca (l. 58. oldal) szintén epikureusok voltak. Variusnak Epikurosz szellemében írt *De morte* (*A halálról*) című eposzából csak néhány sor maradt ránk, de ezek nagy szépségről tanúskodnak. Varius

²⁹ a himnusz címe: *Carmen saeculare* (Százados ének).

számunkra elsősorban a *Thuesta* (*Thyestes*) című tragédiát jelenti, amelynek megírásával, úgy tűnik, egy rövid időre sikerült feltámasztania a dráma műfaját. Ez idő tájt azonban egy igen jelentős új műfaj, az elégia volt születőben, amely az irodalom számára jelentős újítást hozott Rómán kívül is.

Már az alexandriai költők is használták az ún. elégikus distichont (ez egy epikus hexameterből és egy pentameterből áll, amely utóbbi két csonka hexameter-félsort épít össze egy ritmikus egységgé) főként személyes hangvételű, hosszabb költeményekben. Rómában is egyre inkább a személyes hangvétel kezd felülkerekedni az elégiákban: először Cornelius Gallusnál (l. 51. oldal), aki, miután egyik költeményében megénekelt egy homályos eredetű mítoszt, teljességgel Lycoris *mimusszínésznő* iránti szerelmének szentelte költészetét. Két, nála kétségtelenül jelentősebb költő is követte példáját, Tibullus és Propertius, akiknek ráadásul művei is fennmaradtak.

Tibullus i. e. 60 táján született és 19-ben halt meg, ugyanabban az évben, mint Vergilius. Latin volt.

Feltehetően a Rómához közeli mons Albanuson elterülő családi birtokon látta meg a napvilágot. Lovagrendű családból származott. Valószínűleg az ő vagyona is megcsappant a polgárháborúkat követő elkobzások során. Ifjúságát vidéken töltötte, így első versei (i. e. 33-ban vagy 32-ben) a föld, a falusi élet, a vidék békéjének szeretetéről szólnak. Nem nagy lelkesedést mutatott a politikai pálya iránt, mindazonáltal követte pártfogóját, Valerius Messalát, amikor az 31-ben csatlakozott az Antonius ellen induló Octavianushoz. Ez idő tájt ismerkedett meg egy fiatal kurtizánnal, akit verseiben Deliának nevezett el; ez a szerelem felerősítette eredendő vágyakozását a nyugalmas élet után. Mégis elutazott, de mivel Corcyrára (Korfura) érkezve gondviselészerűen betegség szakította meg útját, egyedül tért vissza Rómába. Betegsége alatt megfogadta, hogy életét vidéki birtokán fogja leélni Deliával, de hazatérve szembe kellett néznie a valósággal: Deliát egyáltalán nem a békés, nyugodt szerelemre teremtették, inkább félvilági életét kívánta továbbfolytatni. Az összetört Tibullus szakított Deliával és a Keletről visszatérő Messalához csatlakozott, aki most Aquitániába indult. A dicsőséges hadjáratból hazatérve újra szerelemre lobbant; szerelmét Nemesisnek nevezi verseiben, aki azután ugyanannyi szenvedést okozott neki, mint Delia. Halála után Ovidius rosszmájú elbeszélése szerint mindkét nő részt vett a költő temetésén, és egymást vádolták életének megrövidítésével.

Tibullus a falusi élet költője volt, és ebben az értelemben Vergiliushoz hasonlítható. Elvontabb természetfelfogása azonban az alexandriai költőkhöz közelít – legalábbis ami a kifejezésmódot illeti – és indíttatása is inkább vallásos, mint filozofikus. Tibullus volt a legkevésbé politikus alkat

az Augustus kori költők között. Nem tartozott Maecenas köréhez sem: pártfogója Messala volt, aki bizonyos mértékig független tudott maradni, és ellenállt a kor urainak, akik minden irodalmi tevékenységet ellenőrzésük alá akartak vonni. Ovidius tehetsége is ebben a körben bontakozott ki, ahol még hűen megőrizték az arisztokratikus körök szellemiségét, amelyeknek a század elején játszott jelentős szerepéről már beszéltünk (l. 49. oldal).

Tibullus életművéhez kapcsolódik a *Corpus Tibullianum*, a Messala körében íródott művek gyűjteménye. Ebben olvasható a *Panegyricus*, Messala pályájának krónikája és dicsérete, valamint egy nemes lánynak, Sulpiciának alacsonyabb sorból származó kedveséhez, Cerinthushoz írott szerelmes versei.

Az asisiumi (assisi) születésű Propertius jó tíz évvel volt fiatalabb Tibullusnál. Első írásaiban idősebb pályatársa követőjének mutatkozott. Egyetlen művet írt; egy négy könyvből álló elégiagyűjteményt, Cynthiahoz, egy fiatal nőhöz, akibe szerelmes volt. Valódi neve állítólag Hostia volt, és jó családból származott, de félvilági életet élt. Propertius erőteljesebb tehetség volt, mint Tibullus, tudatosabb költő és „írodalmár”. Bár mélyen átérezte ezt a szerelmet, ez nem akadályozta meg abban, hogy a tradicionális szerelmi témákat változatos módon dolgozza fel. Míg Tibullus egyáltalán nem merít a mitológiából, addig Propertius sok régi legendát dolgoz fel, visszanyúlva a római elégiaköltészet alexandriai eredetéig. Legfőbb vágya az volt, hogy ő legyen a római Kallimakhosz³⁰ – egy kissé túlhaladott „új költő” ambíciója ez. Egyedülálló jelenség az Augustus kori költők között, hogy egyáltalán nem dolgozza fel a falusi élet élményvilágát.

Propertius sorban egymás után írta meg elégiagyűjteményének négy könyvét; az első könyvet 27 körül, a másodikat 25 körül, a harmadikat 22 körül és a negyediket legkorábban 16-ban (ez utóbbi feltehetően már posztumusz kiadás volt). Szerelméről énekel ezekben a könyveiben (legalábbis az első háromban), a bonyodalmakról, a hűtlenségről, a gyűlölködésről és a kibékülésekről, de hiába is próbálnánk megérteni a valódi történéseket; az allegóriák és szimbólumok olyannyira elfedik a tényeket, hogy azok – bár megtörténhettek – költői fikciónak tűnnek. E szerelmi viszony ellenkezett az Augustus kori erkölcsi felfogással, amely nem engedte, hogy egy szenátori rangot viselő férfi feleségül vegyen egy kurtizánt, de még inkább Cynthia természetével, akinek hiúságát és pénzsóvárságát a költő nem tudta kielégíteni. Majd ritkulnak a szerelmi témák és vissza-

³⁰ i. e. 300 körül élt görög tudós és költő. Művei gondosan kidolgozott kis terjedelmű alkotások. Egyik legismertebb művében, az *Aitiában* (*Okok*) a különféle jelenségekhez és hagyományokhoz kapcsolódó eredetmondákat dolgozza fel.

nyúlva az elégia egyik forrásáig, az elbeszélő jellegű epigrammáig, barátainak címzett alkalmi verseket kezd írni. A negyedik könyvben már főként Róma híres helyeihez kapcsolódó legendákat dolgoz fel. Cynthia ekkor már halott, de emléke továbbkísérte a költőt: a szerelem győzedelmeskedik a halálon. Talán ez a legmélyebb igazság, amit Propertius életműve tartalmaz, amelyben végül is az irodalmi szándék nem tudta elnyomni a költő erős és őszinte ihletettségét.

OVIDIUS

Ovidiusról szintén elmondhatjuk, hogy elsősorban irodalmár és szerelmes versek költője volt; de rá talán még jobban illik az „elkötelezett irodalmár” kifejezés, mint Propertiusra, sőt gyakran nem is több ennél: számára a szerelem is inkább az intellektus, mintsem a szív vagy az érzékek útján válik megfoghatóvá. Ovidius korának minden gondolatát feldolgozta műveiben, és minden műfajban kipróbálta tehetségét. Elsőként i. e. 23 és 14 között született elégiáit foglalta egységbe *Amores* (Szerelmek) címmel, előbb öt, majd később már csak három könyvben. Egy bizonyos Corinna iránt érzett szerelmének viszontagságait énekli meg (a név – nem véletlenül – Lesbiát juttatja eszünkbe, hiszen Korinna, akárcsak Szapphó, görög költőnő volt), de hogy a hölgy valóban létezett-e vagy csak Ovidius fantáziája szülte, azt szinte lehetetlen kideríteni. Ellentétben Propertius *Elégiáival*, Ovidius az *Amores*-be számos anekdotikus részt iktatott be, amelyeknek nincs szimbolikus jelentésük, hanem hagyományos szituációkat jelenítenek meg, gyakran igen szellemesen. Eredetileg feltehetően egyetlen könyvben gyűjtötte össze kalandjainak emlékeit, amelyek közül azonban egyetlen sem hasonlítható Propertius Cynthia iránt érzett végzetes szenvedélyéhez. Ovidius számára a szerelem kellemes hangulat. A valóságban, úgy tűnik, mintaférj volt, és sokkal inkább költői fantáziája, mintsem érzései ragadták el.

Tolla nyomán minden szerelmi történetté alakult. Összeállított egy fiktív levelekből álló gyűjteményt *Heroides* (Hősnők levelei) címmel, amelyekben mitológiai nőalakok (Dido, Phaedra stb.) írnak szerelmesüknek és amely az alexandriai költők „művészi játékait” juttatja eszünkbe: pedig Ovidius kétségtelenül alexandriai mintákat követett. Ám költői képzeletének játékait csak a korabeli Rómában önthette versebe, ahol a nőt a valóságos kultusz övezte.

A matróna tiszteletén alapuló hagyományos római puritán felfogás ekkorra már teljesen átalakult. Az „úrnő”-t továbbra is ugyanúgy tisztelték, de már joga volt a szerelemhez, és a szenvedélyt sem tekintették többé bűnös

gyengeségnek – legalábbis azoknál, akiknek joguk volt szívük szavára hallgatni.

Ovidius három könyvet szentelt a szerelem „gyakorlatá”-nak: az egyik egy didaktikus költemény a női arckenőcsökről (*De medicamine faciei feminae*), a másik a híres *Ars amatoria* (*A szerelem művészete*), a harmadik a *Remedia amoris* (*A szerelem orvosságai*). Ironikus hangvételű művek ezek, amelyeken, ha valóban megértjük őket, nem kell megbotránkoznunk. Ovidius nem tett mást, mint paródiákban írta meg mindazt, amit a római elegáns társaságban mondtak és gondoltak. A nők, akikről ír, nem tisztcsaládanyák, hanem többnyire kurtizánok: felszabadított rabszolganők vagy jó családok lányai, akik maguk választották ezt az életformát. A költő bemutatja életüket, nyíltan és megértéssel beszél mindennapjaikról, gondjaikról.

Más jellegű ambíciók is fűtötték Ovidiust: eposzt akart írni; először a Gigantomakhia³¹ hagyományos hellenisztikus témájával próbálkozott. Ezt követte a *Methamorphoses* (*Átváltozások*), ez a különös téma, ami azonban tökéletesen megfelelt egy pythagoreus ihletésű, a világegyetem keletkezését tárgyaló eposz témájának. Az *Átváltozások* tizenöt könyvében Ovidius az őskáosztól Caesar haláláig és apoteózisáig követi a világtörténelem menetét. E két végpont közé illesztette be azokat a legendákat – a legismertebbektől az egészen ismeretlenekig –, amelyekben valamiféle metamorfózisról van szó, azaz egy élőlény átváltozásáról valami mássá, mint önmaga. Ovidius ugyan játszott ezzel a gondolattal, de az is lehetséges, hogy komolyan hitt a metamorfózisban mint az egyetemes fejlődés princípiumában. Bizonyos jelekből arra következtethetünk, hogy Ovidius valóban pythagoreus elveket vallott, és talán ezért küldte őt száműzetésbe Augustus i. e. 8-ban, ahogy ezt M. J. Carcopino kimutatta.³² A költő ugyanis állítólag megengedte magának, hogy jóslásokba bocsátkozzon a princeps jövőjét illetően. Akárhogy is volt, annyi bizonyos, hogy az *Átváltozások* az alexandriai eposz típusát követi: nagyszabású képekből és epizódokból áll (ez az, amit *epüllion*oknak, azaz kis eposzoknak neveznek), ellentétben azokkal az esztétikai elvekkel, amelyeket Horatius fejtett ki *Ars Poeticájában*, síkra szállva a homéroszi típusú, szigorúan komponált eposzéért, amilyen az Aeneis volt.

Az augustusi korban kedveltek voltak a tudományos vizsgálódások. Ovidius maga is hódolt ennek a divatnak. Megírta *Fasti* (*Naptár*) című munkáját, ami egy magyarázatokkal ellátott naptár, a római ünnepek

³¹ a gigászok (= mesebeli óriások) küzdelme Zeusz és az olümposzi istenek ellen. A mítosz szerint az óriások fatörzseket raktak egymásra és hatalmas sziklákkal dobálták az eget, de az istenek legyőzték őket.

³² Renconetres de l'histoire et de la littérature romaines, Párizs, 1964 pp 59.

mitikus eredettörténete. A művet eredetileg 12 könyvre tervezte, de végül csak hat megírására maradt ideje. Elégikus distichonban írta; célkitűzésében Propertius római elégiáihoz hasonlítható (l. 64. oldal).

Száműzetésben, Tomiban (a mai Constanța mellett), a birodalom határvidékén Ovidius szenvedett az általa barbárnak tartott országban, ahol pedig egy gyarmatosító görögökből és hellenizált dákokból álló népesség élt. Rómába vágyott, és erről *epistulákat* írt barátainak, amelyek *Tristia* (*Keservek*) címen öt, illetve *Epistulae ex Ponto* (*Pontusi levelek*) címen négy könyvet alkotnak. Ezek a száműzött fájdalmát megéneklő személyes hangvételű elégiák talán Ovidius legeredetibb művei, bár nem teljesen mentesek az irodalmias mesterkéeltségtől. Ovidius i. e. 18-ban, Tomiban halt meg, Tiberius uralkodása idején.

A PRÓZAI MŰFAJOK AUGUSTUS KORÁBAN

A korszak latin nyelvű prózájának hanyatlása kiáltó ellentétben áll a költői alkotások gazdagságával. Az ékesszólás művészete, bár nem tűnt el a szabadság elvesztésével (ahogy ezt mondani szokták), szellemisége és gyakorlata lényegi változásokon ment át a principátus idején. Továbbra is sok szónoklat hangzik el, de ezek vagy a szenátorok hivatalos felszólalásai, amelyekben pontosan annyit mondanak, amennyit illik, és ami nem sérti a princeps-et, vagy pedig bíróság előtti ügyvédi védőbeszédek. Előtérbe kerülnek a retorikai fogások, és így lassan kialakul a következő korszakban uralkodóvá váló stílus. Létrehozzák a rétoriskolákat, amelyek döntő befolyással lesznek a fiatal generáció képzésére.

M. Terentius Varro, aki születési dátumát tekintve ugyan Cicero korához tartozna, de hosszú életpályája folytán nagy hatást tett a prózairodalom Augustus kori alkotóira azzal a „depolitizálással”, amelynek első jelei már a történetírás fejlődése kapcsán jelentkeztek (l. 45. oldal). M. Terentius Varro i. e. 116-ban született Reatében (a mai Rietiben). Sokoldalú szerző volt. *Saturae Menippae* (*Menipposzi szatírák*) címmel Lucilius műveivel hasonló szatírákat írt, amelyek filozofikus jellegét azzal akarta hangsúlyozni, hogy a híres künikus³³ prédikátornak, gadarai Menipposznak ajánlotta őket.

Saját korára azonban nem annyira moralizáló költeményeivel, mint inkább szónoklataival gyakorolt nagy hatást. Kora minden *antiquarius*a³⁴ számára érdekes témával foglalkozott: a latin nyelv történetéről írt a *De*

³³ lásd 23. oldal, 44. lábjegyzet.

³⁴ így nevezték azokat, akik a régi kifejezéseket, a régebbi szerzőket előnyben részesítették az újabbakkal szemben.

lingua latina (*A latin nyelvről*) című, i. e. 45 körül született, huszonöt könyvből álló munkájában, amiből csak hat könyv maradt fenn; foglalkozott a római irodalom történetével (*De poetis, De poematis*), ezen belül kiemelten a plautusi színházzal; a római vallással, az emberi szokások és intézmények ősi mivoltával (*Antiquitates rerum humanarum et divinarum* – *Régiségek az emberi és isteni dolgok köréből*, 41 könyv), a joggal (tizenöt könyv a polgári jogról), a kronológiával, a nemesi családok genealógiájával, földrajzzal; mezőgazdasággal a *Rerum rusticarum libri III* (*A mezőgazdaságról*) című művében, amelynek mindhárom könyve fennmaradt; geometriával, aritmetikával, és a különféle filozófiai rendszerekről is készített összeállítást.

Varro egyike volt az első – és minden bizonnyal a legátfogóbb tudással rendelkező – római enciklopédistáknak. Gondolkodása logikus; néha azonban előszeretettel rendszerezi a dolgokat olyan alcsoportokba, amelyek nem felelnek meg a valóságnak. Az ókor óta kimeríthetetlen forrásként szolgált különböző szerzők számára. Különösen Szent Ágoston³⁵ vett át tőle számos, a római vallásra vonatkozó adatot. Varro, aki korábban Pompeius híve volt, megbízást kapott Caesartól Róma első nyilvános könyvtárának felállítására. Minden valószínűség szerint Augustus alatt is szolgált (hiszen i. e. 27-ben halt meg) mint annak vallási ügyekkel foglalkozó tanácsosa. Vergilius sokat merített Varro mezőgazdaságról írt művéből, melyet a *Georgica* egyik forrásaként használt. Varro kora ismereteinek olyan tárházát nyújtotta, melyre az irodalom egyre jobban rászorult, ahogy a tartalom helyett fokozatosan a forma került előtérbe.

A padovai születésű rétor, Titus Livius volt az, akinek az Augustus kori eszményeknek megfelelően sikerült az igazságot elmélyülten és szenvedélyesen keresve egyensúlyt teremtenie a tudomány és a retorika között, és egyúttal egy freskóhoz vagy költeményhez hasonlítható szépségű művet létrehoznia. E két elv vezérelte a 142 könyvből álló *Ab urbe condita* (*A római nép története a város alapításától*) megírásakor (i. e. 25 és 9 között; ez utóbbi halálának feltételezett időpontja). Művének csak töredéke maradt fenn: az 1–10. és a 21–45. könyv, valamint különböző részletek és a könyvek rendszeres, de igen rövid összefoglalása. Titus Livius, szakítva közvetlen elődei gyakorlatával (l. 42. old.), tudatosan nyúlt vissza az annalisták műveihez, és megalkotta azok szintézisét. Művének kronologikus szerkezetet adott, az elbeszélés azonban nem egyhangú; meg-megszakítják természetes egységet alkotó drámai eseménysorok és epizódok. A szerző a szövegbe beszédek is beiktatott, amelyekről nehéz megállapítani, hogy csak fantáziája szüleményei-e, vagy valamilyen – többé-kevésbé – hiteles forrásból származnak. A legvalószínűbb, hogy a valós és kitalált elemek aránya attól függ, milyen régen hangzott el a beszéd: a korai idézeteknek

³⁵ (Augustinus) i. e. 354–430-ig élt észak-afrikai származású egyházi író, egyháztanító.

egyáltalán nincs dokumentumértéke, míg azok a beszédek, amelyeket i. e. II. vagy akár III. században mondott el valamely híres személyiség, hitelesebbnek tekinthetők (l. 29. old.). Ugyanez mondható el a történeti eseményekkel kapcsolatban is: a Róma korai századairól festett kép inkább „restaurált”, egyszerűsített és bizonyos értelemben inkább epikus jellegű, mint a közelmúltról írt részek.

Titus Livius elsősorban nem tudományos céllal írta művét. Forrásai maguk is irodalmi jellegűek, nem „nyers dokumentumok”. Korábban előszeretettel kutatták, hogy egy bizonyos könyvének mi lehetett a (feltételezett egyetlen) forrása. Ez a megközelítés nem sok eredményt hozott, mivel hibás előfeltevéseken alapult, de érdeme, hogy rávilágított a felhasznált források jellegére. Így derült ki Polübiosz Titus Liviusra gyakorolt hatása, akivel gyakran azonos álláspontot képvisel. Akárcsak Polübiosz, ő is „filozófus történetíró”. Róma nagyságának okait kutatva a választ a római erkölcsben leli meg. A szabadság elvesztésének okait taglalva viszont, Sallustiuszal összehasonlítva, kisebb jelentőséget tulajdonít a politikai erkölcsök romlásának (de vajon ugyanez érvényes az elvesztett könyvekre is, amelyekben a kérdés súlyosabban vetődött fel?). Mindazonáltal úgy gondoljuk, hogy nem tudott teljes mértékben azonosulni a principátus rendszerével, hiszen barátságosan ugyan, de maga Augustus is felrótta neki, hogy a szíve mélyén Pompeius-párti maradt. Titus Liviust azonban nem valamilyen politikai elkötelezettség vezérelte, hanem mély patriotizmusa, Róma iránt érzett, mindent felülmúló szeretete. Azok közé az írók közé tartozik, akik a latin nyelvű provinciákban jelentősen hozzájárultak a lelkesítő, és ezáltal az egységet előmozdító Róma-kép elterjesztéséhez és elfogadtatásához.

Titus Livius mellett Augustus korának másik történetírója Asinius Pollio volt, aki közvetlen elődei példáját követte: egyfelől ő is a történelem aktív résztvevője volt, mielőtt műveit megírta volna, másfelől írásaiban a közelmúlt háborúinak kívánt emléket állítani. Caesar híveként 43-ban követte Antoniust, de azután igen bölcsen és lojálisan elutasította, hogy részt vegyen a közte és Octavianus között dúló háborúban. Sokoldalú tehetség volt: szónok, tragédiaköltő, irodalmárok támogatója (Vergiliushoz barátság is fűzte, l. 55. oldal). Az ő nevéhez kötődik az első „nyilvános felolvasások” (*recitationes*) megszervezése, ahol az írók baráti társaság előtt olvasták fel műveiket. Kritikus szellem lévén, iróniájától egyetlen híres személyiség sem menekült meg, legyen akár élő, akár halott, és a hivatalos ideológiát sem kímélte. Nagy kár, hogy tizenhét könyvből álló *Historiae* című műve, amelyben az i. e. 60 és 42 közötti eseményeket beszélte el, nem maradt ránk.

III. AZ EZÜSTKOR (I. SZ. 14–117) IRODALMA

A RÉTOROK KORA

A RÉTOR SENECA

A rétor Seneca, aki egy, a hispániai Cordubában élő római telepescsalád sarja volt, igen érzékletes képet festett a római császárság kezdetének intellektuális életéről. Ő maga nem volt „hivatásos” író, csupán „tisztas férfiú”, aki fiatalon Rómában retorikát tanult, és idős korában gyermekei okulására összegyűjtötte emlékeit. Igen jó memóriával volt megáldva, így nemcsak a témákat sorolja fel, amelyekre a tanulóknak gyakorlataikat kellett felépíteniük, hanem hosszú részleteket is idéz ezekből a „fogalmazások”-ból. Seneca i. e. 60 körül született, és 43 körül érkezett Rómába, ahol – eltekintve néhány Cordubába tett utazástól – i. sz. 40-ig maradt. *Controversiae et Suasoriae* (*Vitabeszédek és Meggyőző beszédek*) című művéből megtudhatjuk, hogyan képezték az ifjú szónokokat, vagyis mindazokat, akik számára az ékesszólás tudománya volt a műveltség alapja, ahogy ezt már Cicero megfogalmazta (l. 40. oldal). A mesterek témákat választottak, amelyek közül egyeseket (*controversiae*) érvek ütköztetésével vitattak meg, akár csak egy bíróság előtt, másokat (*suasoriae*) pedig meggyőző beszéd formájában dolgoztak ki, amelyekben igyekeztek valakit meggyőzni a követendő helyes viselkedésről (például Sullát, hogy vonuljon vissza a hatalomból, vagy Akhilleuszt, aki megtagadta az akhájok oldalán való küzdelem folytatását). A „kijavított” dolgozatokból kiderül számunkra, hogy mi volt a lényege ezeknek a gyakorlatoknak: fejleszteni a tanulók képzelőerejét, hogy minél meglepőbb érveket tudjanak felsorakoztatni, és minél leleményesebben használják a bevett fordulatokat, közismert témákat. Így az átlagos diák is elsajátított egy olyan érvrendszert, amit számtalan helyzetben tudott alkalmazni, és nem fenyegethette az a veszély, hogy belesül a mondandójába. Ez a fajta képzés természetesen veszélyeket is rejtett magában: talán kevésbé az elképzelt helyzetek és témák mesterkélt, életidegen jellege miatt, sokkal inkább az ékesszólás mechanikussá válása, írott szabályokra redukálása miatt, amikor annak lényege éppen az egyéni tehetség szabad önkifejezése lett volna. Mindez az egész latin irodalomra kihatással volt: a retorika, amit a műveltség alapjának tartottak, az öncélú virtuozitást hozta divatba minden műfajban; a költészetben éppúgy, mint a prózaírodalomban, egy bizonyos stílus vált uralkodóvá.

Egyetlen író sem tudta kivonni magát ennek hatása alól: többé-kevésbé tudatosan mindegyikük alkalmazta a „meggyőzés művészeté”-nek fogását, s a tényleges mondanivalójuk csak ezután következett.

Mindezek ismeretében nem meglepő, hogy az i. e. I. században, a Iulius-Claudius-dinasztia uralma idején működő történetírók legalább olyan mértékben voltak pamfletszerzők, mint történetírók, ha a néhány beszámoló alapján elmondhatjuk ezt a szinte teljesen elveszett művekről is. Érvényes ez a nagy ellenzéki történetírókra és a szabadság korát visszakívánó szenátorokra egyaránt; például Titus Labienusra, akinek könyveit Augustus korában elégették, vagy Cremutius Cordusra, akinek *Annales*-ét Seianus¹ zsarnoki uralma idején császári parancsra égették el, és aki végül öngyilkos lett.

Ezek az ellenzéki szellemiségű művek teljességgel elvesztek, annak ellenére, hogy később többször is újra kiadták őket. Ismerjük azonban Velleius Paterculusnak,² Tiberius udvaroncának *Historiae Romanae* (*Róma történetéről írt két könyve*) című művét, amely, bár elkötelezett szellemű írás, olyan fontos tényeket tartalmaz, amelyekről különben nem lenne tudomásunk.

Néhány jelből arra következtethetünk, hogy Q. Curtius Rufus híres, *Historia Alexandri Magni* (*A makedón Nagy Sándor története*) című műve is ebben az időszakban³ keletkezett. Valóságos prózai eposz ez (vagy, ha jobban tetszik, történelmi regény), amelyben az író Nagy Sándor személyének és művének állít dicső emléket. A stílus mesterkéltisége a retorika hatásáról árulkodik; de a festői jelenetek, az epizódok beépítése és a drámai fokozások még a stílusnál is jobban mutatják, hogy célja inkább az olvasó elkápráztatása, mint az igazság feltárása volt.

A FILOZÓFUS SENECA

Tagadhatatlan, hogy a filozófus Senecára (*4. kép*), a rétor Seneca leghíresebb fiára ugyancsak hatással volt a retorika művészete. Ez azonban nem magyarázza meg műveinek és gondolatainak lényegét, azt, aminek folytán a kor meghatározó irodalmi személyiségévé vált. Senecának sikerült igen eredeti szintézist létrehoznia a római irodalom két irányzatából, a filozofikus meditációból és a meggyőzés művészetéből.

I. e. 2 körül született Cordubában, és már igen korán (néhány hónapos korában) Rómába került, így a hispániai környezet csak a család többi

¹ Tiberius császár nagy hatalmú kegyence.

² (i. e. 20–i. sz. 30).

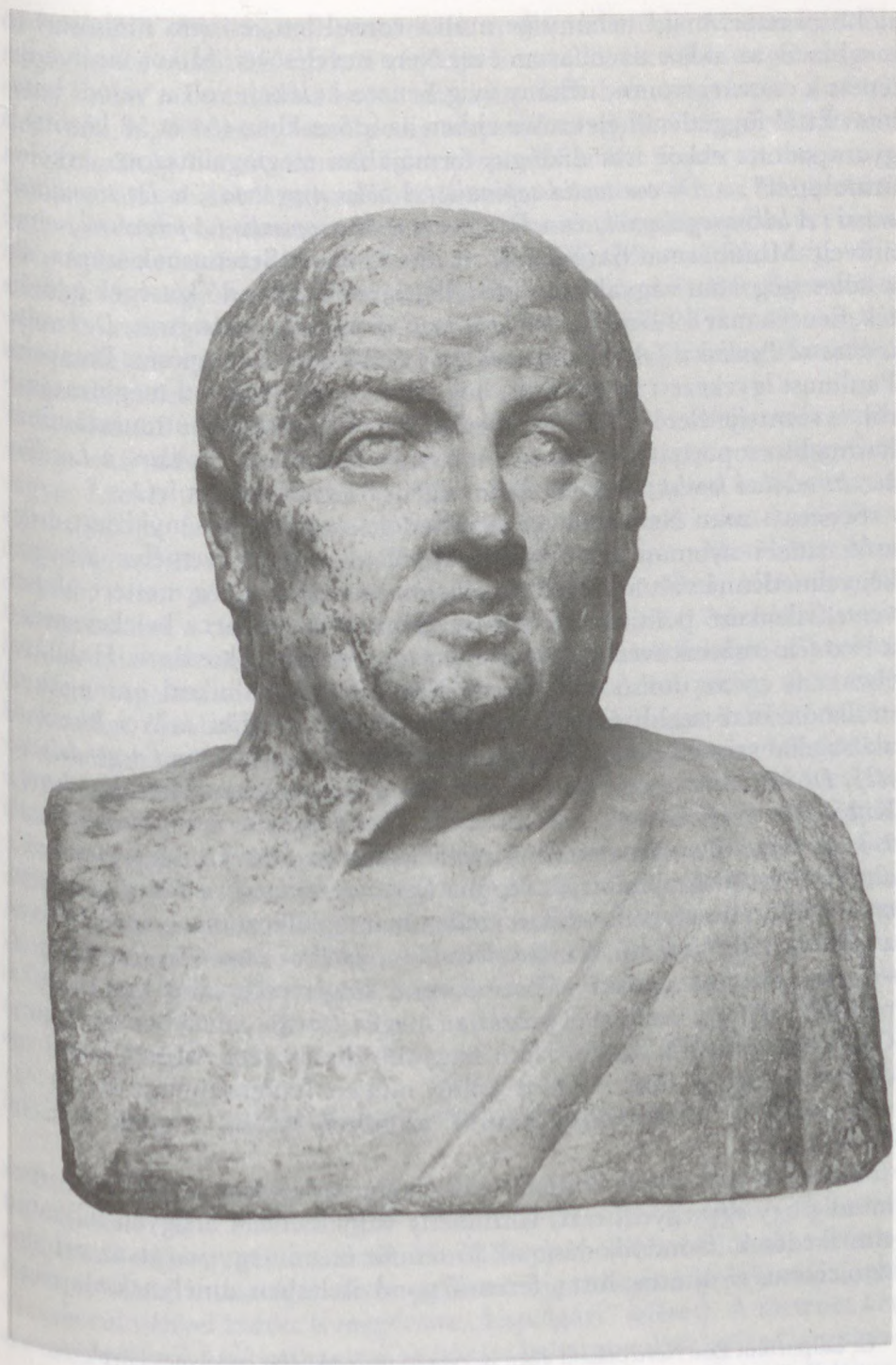
³ Q. Curtius Rufus tíz könyvből álló műve (az első hét könyv elveszett) Claudius uralkodásának idején jelent meg.

tagján, elsősorban apján keresztül hathatott rá. Apja nem szívelte a filozófusokat; Seneca épp ellenkezőleg, már serdülőkorától fogva szenvedélyesen látogatta előadásait. Egyszerre több filozófust hallgatott: tanítványa volt az ifjabb Sextiusnak, aki a sztoicizmusnak egy aszketikus irányzatát képviselte, de (amennyire ezt hiányos adataink alapján meg tudjuk állapítani) kevés köze volt a korai sztoát foglalkoztató elméleti problémákhoz, és tanítványa volt Szotiónnak is, aki neopythagoreus tanokat vallott. Seneca maga olyannyira végletekig fokozta az önmegettartóztatást, hogy amúgy is gyenge egészsége teljesen megromlott. Apja kérésére végül beleegyezett, hogy rangjához méltóbb életet éljen, mivel így annak a veszélye is csökkent, hogy babonával vádolhassák, mint ez idő tájt (Tiberius uralkodása alatt)⁴ azokat, akik valamilyen keleti vallást követtek. Megrendült egészsége helyreállítása érdekében Egyiptomba utazott, és ott minden bizonnyal kapcsolatba került az alexandriai intellektuális körökkel, amelyek élén ekkoriban Philón állt.

Rómába való visszatérése után hajlandó volt politikai pályára lépni; szónoklatai hamarosan híressé tették a nevét, olyannyira, hogy az már elhomályosította Caliguláét is. Nem tartotta magát távol a politikai intrikáktól sem, és szoros szálak fűzték Iulia Livillához (Caligula és Agrippina testvéréhez), ezért Claudius alatt azzal vádolták, hogy a hölgy szeretője volt, és száműzték. A vádnak valószínűleg nem volt semmi valóságalapja; célja inkább a fiatal nő elveszejtése lehetett. Seneca száműzetését megelőzően kezdte írni a *Consolationes* (*Vigasztalások*) c. művét. Az első Martiához, Cremutius Cordus (l. 71. old.) lányához címezte, aki elvesztette a fiát. A számára elviselhetetlennek tűnő korzikai száműzetésben újra önmagára talált, és fokozatosan visszatért a filozófiához, amelytől karrierje építése közben kissé eltávolodott. Minden bizonnyal a császár egyik felszabadított rabszolgájának, a testvérét gyászoló Polübiosznak szól a második *consolatio*, amelyben valójában Rómába való visszahívásáért könyörög. Szemben áll ezzel viszont a *Consolationes* harmadik – anyjának, Helviának ajánlott – darabja, amelyben enyhíteni akarja annak az ő száműzetése miatti fájdalmát. Noha Seneca ezekben a műveiben még nem a tökéletes „bölcst”, de már vallja, hogy belső békénket csak a filozófiában való elmélyülés révén teremthetjük meg. És valóban, száműzetése lejártakor, 49 tavaszán (Messalina halála, ill. Claudius és Agrippina egybekelésé után) Seneca elhatározza, hogy Athénbe utazik, és ott teljesen tanulmányainak szenteli magát.

Am közbelépett Agrippina, aki Senecát pártja egyik legfontosabb támaszának tartotta, és megakadályozta az álom valóra váltását. Akár akarta, akár nem, Senecának folytatnia kellett politikai pályafutását,⁵

⁴ i. sz. 14–37.

4. kép Lucius Annaeus Seneca (i. e. 4-i. sz. 65)

előbb praetor, majd néhány év múlva consul lett, és nem utolsósorban megbízták az akkor tizenhárom éves Nero nevelésével. Mikor tanítványa lépett a császári trónra, néhány évig Seneca kezében volt a valódi hatalom. Ettől függetlenül életműve ebben az időszakban (54 és 58 között) is gyarapodott: ekkor írta dialógus formájában megfogalmazott „erkölcsi útmutatóit”: a *De constantia sapientis* (A bölcs nyugalma), a *De tranquillitate animi* (A lelki nyugalomról) és a *De otio aut secessu sapientis* (A pihenésről) című műveit. Mindhármat barátjának, az ifjú Annaeus Serenusnak szánta, aki a bölcsesség után vágyakozott, de lelkiismeretét állandó kétségek gyötörték. Seneca már 49-ben, Korzikáról való visszatérése után írott, *De brevitate vitae ad Paulinum* (Az élet mulandósága) című művében apósát, Pompeius Paulinust igyekezett meggyőzni, hogy mondjon le közéleti megbízatásairól, és szentelje életét a filozófia megismerésének. Erkölcsi útmutatásainak harmadik csoportjába tartozik fő műve, az *Epistulae ad Lucilum*, a *Luciliushoz írt erkölcsi levelek*, amelyet élete végén, 62 és 65 között írt.

Seneca – mint Nero hűséges tanácsadója – abban reménykedett, hogy erőfeszítései nyomán egy filozófus került a trónra; személye azonban kényelmetlenné vált a fiatal császár számára, mikor öreg mestere alapelveivel ellenkező politikát kezdett folytatni. Mikor Seneca belekeveredett a Piso-féle összeesküvésbe⁵, parancsot kapott az öngyilkosságra. Halálával elszakadt az az utolsó szál, amely Nerót még valamikori önmagához, uralkodásának szebb éveivel kötötte. Seneca további művei közül az alábbiakat szintén dialógus formájában írta: *De providentia* (A gondviselésről), *De ira* (A haragról) három könyvben, *De vita beata* (A boldog életéről). Különálló értekezései a következők: *De beneficiis* (A jótéteményekről) 7 könyvben, *De clementia ad Neronem Caesarem libri* (A kegyelmességről), amelyet Nerónak ajánlott, és végül a *Questiones naturales* (Természettudományi kérdések), amelyben sztoikus szellemben foglalkozott meteorológiával, a „föld fizikájá”-val stb. Az *Apocolocyntosis* (Játék az isteni Claudius haláláról) – a cím jelentése: „tökké változás” című könyvecske valójában politikai pamflet, egyfajta versben és prózában megírt szatíra, amelyben az elhunyt Claudius gúnyolja az ifjú Nero nagyobb dicsőségére. Művei közül sok elveszett. Egyéb ránk maradt költői műveit (epigrammáin kívül) egy tragédiakötet tartalmazza, amiről azonban később fogunk beszélni (l. 79. oldal).

Nehéz Seneca gondolatainak valamiféle összegzését adni, hiszen ezek mindig egy-egy egyedi eset, körülmény vagy személy ürügyén folytatott elmélkedések. Gondolkodásának fő témáit és mintegy vázát az ortodox sztoicizmus nyújtotta: hitt a teremtő gondviselésben, amelynek alapvető-

⁵ C. Calpurnius Piso Nero császár ellen szervezett összeesküvést, amelynek leleplezése után megölték (i. sz. 65).

en racionális céljai az ember számára megismerhetők. Az isteni akarat megismerése eszköze és egyben végcélja is a szellem tevékenységének; „az erény” nem más, mint az isteni akaratba való belenyugvás; a „boldog élet”-nek, a „bölcsség”-nek pedig alapvető és egyben elégséges feltétele az erkölcsösség. Seneca életművének központi kérdése éppen az, hogy ezen általános alapelvekből milyen következtetések vonhatók le az élet hétköznapi menetére vonatkozóan. Ez az, ami számára a legfontosabb, és ebben mélységesen római (akárcsak Cicero, l. 36. old.). Mert a bölcsség célja a cselekvés, vagy legalábbis a bölcs cselekvés az, amely mindig számít; vajon bölcsség-e egyáltalán az, ami nem cselekvő? A Teremtő maga is a teremtésben mutatta meg saját tökéletességét, amit újból meglel minden befejezett cselekedetben.

Gondolatai előadásához Seneca kétségkívül hatásos stílust választott, ami át van szöve retorikus elemekkel – azaz érződik rajta a meggyőzés vágya. Ezeket azonban nem öncélúan alkalmazza, hanem minden azt a célt szolgálja, hogy a gondolat valamennyi lehetséges vonatkozásában megvilágosodjék és szinte fizikailag érzékelhetővé váljon. Mondatai néhol rövidke, néhol pedig zsúfolva vannak mellérendelésekkel: többnyire el-lentmondanak a cicerói arányos körmondatok elvének (l. 44. oldal), amit Seneca túllontúl mesterkéltnek és a gondolatok gúzbakötőjének tartott. Ontja a képeket, amelyeket hol kibont és elemez, hol pedig, mint futó benyomást, újabbal és újabbal helyettesít, hogy végül egy rövid és érzékletes mondatban, az ún. *sententiá*ban foglalja össze az egész gondolatmenetet, levonva belőle az érzelmekhez és értelemhez egyszerre szóló következtetést. Ez a sajátos stílus (melynek kialakulására, úgy tűnik, Seneca egyik mestere, Papirius Fabianus rétor lehetett hatással, aki az idősebb Sextius iskolájában lett a sztoicizmus híve) egyáltalán nem nyerte el Caligula tetszését, aki azt mész nélküli homoknak (azaz kötőanyag nélküli habarcsnak) nevezte. Seneca stílusa a Cicero-híveket is megbotránkoztatta. A klasszikus ünnepélyességtől megcsömörlött fiatalok azonban nagyra értékelték.

PETRONIUSTÓL TACITUSIG

A Tacitus által említett Petronius Arbiter Seneca kortársa és talán politikai ellenfele volt; feltehetően ő a *Satyricon* szerzője. Ennek a pikareszk regénynek csak egy része maradt fenn (főképpen Trimalchiónek, a felszabadított szíriai rabszolgának és parvenü újjgazdagnak a lakomája, aki luxuskörülményei között is megőrizte „kispolgári” ízlését). A történet két csavargóról szól, akik otthagya az iskolát bebarangolják egész Campani-

át; útkon a megsértett Priapus isten⁶ haragja és csínytevéseik következményei kísérik őket. Hogy pénzhez jussanak, egy Agamemnon nevű retorikaprofesszor szolgálatába állnak mint „korrepetitorok”. Az már nem derül ki, hogyan végződött a kaland, mivel a megmaradt töredékekben már újabb helyszíneken találkozunk hőseinkkel, különféle emberek, leggyakrabban egy költő társaságában, aki megragadva minden lehetséges alkalmat, megszállottan szavalja költeményeit. Ilyen módon a szerző beiktat a regénybe egy, a polgárháborúról szóló eposzt, amiben – mint gyakran állítják, bár erre nincs semmiféle bizonyíték –, Lucanust parodizálja. Valószínűbb azonban, hogy a *Pharsalia* elejéről van szó.

Petronius regénye a hagyományos *satura* örökösének tekinthető (a vers és próza összevegyítése révén), mások szerint szoros kapcsolat fűzi Sisenna *Milesiacájához* – (l. 42. oldal). A *Satyricon* érzékletes képet fest a korabeli erkölcsökről, amiben fontos szerep jut a karikatúrának és a túlzásnak.

Petronius a *Satyricon*-ban az akkoriban oktatott retorika szerepével és korlátaival foglalkozott. Művének egyes oldalai különös módon egyeznek a római retorika legkiválóbb oktatójának, M. Fabius Quintilianusnak nézeteivel. Quintilianus hispániai születésű volt, és 68-ban, a Flaviusok uralkodása idején érkezett Rómába, ahol mint az ékesszólás hivatalos képviselője vált elismertté. Vespasianus császár évi 100 000 sestertiuszt biztosított neki, ezáltal is kifejezve, hogy milyen fontos szerepet tulajdonít a retorikának az ifjúság nevelésében. Quintilianus húszéves (kb. 70-től 90-ig tartó) oktatói munkásságának tapasztalatait *De institutione oratoria* (*A szónoki nevelésről*) című művében foglalta össze. Ez egy gondosan szerkesztett kézikönyv, amely végigkíséri a gyermek fejlődését a bölcsőtől kezdve egészen addig a napig, amíg képes kiállni a hallgatóság elé. Quintilianus, a klasszicizmus legelhivatottabb szószólója arra törekszik, hogy megváltoztassa a Seneca stílusát (l. 75. oldal) kedvelők „elromlott” ízlését. Művében Cicero elméleti okfejtéseit ismétli, ugyanakkor a megváltozott körülmények miatt az ékesszólásról vallott nézetei már nem lehetnek azonosak a Ciceróéival: nála formális követelmények váltják fel a nagy szónok újszerű gondolatait. Mindez jól tükrözi azt a különbséget, ami egy zseniális elme és egy módszertan kidolgozó pedagógus között fennáll.

Quintilianus kortársa volt az idősebb Plinius, aki 23-ban Novum Comumban (Como) született. Lovagrendű családból származott, s az egymást követő császárok alatt fontos közigazgatási tisztségeket töltött be. Titus uralkodása alatt, 79-ben a Misenum mellett állomásozó hajóhad parancsnokaként halt meg, amikor a Vezúv kiömlő lávája elárasztotta a campaniai városokat. Plinius elsősorban enciklopédista, aki a lehető legtöbb ismeretet igyekezett összegyűjteni 37 könyvből álló *Historia naturalis*

⁶ Dionüszosz és Aphrodité fia, a termékenység istene.

(*Természettörténet*) című munkájában, amelyben a természeti jelenségekre, a műalkotásokra és az orvostudományra vonatkozó megfigyeléseit foglalta össze. Plinius Varro nyomdokain haladt, jelentőségük azonban nem mérhető össze. Plinius inkább rendszerező elme, mint komoly gondolkodó: vallási és filozófiai nézetei alig mutatnak túl korának sztoicizmussal átítított közhelyein.

Plinius azonban nem csak ennek a kompilációnak volt a szerzője. Igen sokra becsülték történeti munkáit is: a germán háborúkról írt, húsz könyvből álló művét (*Bellum Germaniae libri XX*), és a harmincegy könyvből álló, *A fine Aufidii Bassi XXI (Ahol Aufidius Bassus abbahagyta)* című munkáját, amelyben tovább folytatta a történetíró A. Bassus⁷ – aki viszont Titus Livius művét írta tovább – Tiberius uralmának utolsó éveivel befejeződő munkáját. Egyebek mellett Pliniusnak ez a történeti munkája szolgált forrásul Tacitus számára.

Pliniusra vonatkozó ismereteink legnagyobb része unokaöccsének és fogadott fiának, a Novum Comumban született ifjabb Pliniusnak levelezéséből származik. Plinius Quintilianus tanítványa volt. Kortársai elsősorban szónoknak tartották (de még inkább ő saját magát): 100-ban ő adta elő a Traianus császárt dicsőítő hivatalos beszédet. E ránk maradt műve alapján⁸ fogalmat alkothatunk szónoki eszköztáráról. Mondatai hosszúak és körülményesek, gondolatai jórészt banálisak és nincsenek kifejtve. Árnyalnunk kell azonban egy kissé ezt az előnytelen képet, hiszen – mint tudjuk – a műfajnak megvoltak a maga szabályai, és ezek között is a legfontosabb volt, hogy a sejtetés lépjen a tények helyébe, hiszen túl sokat mondani veszélyes. Ebben a megvilágításban Plinius mesternek tűnik: a szavak mögött eleven képet fest Traianusról; olyat, amilyennek a császár látni akarta magát. A szónoklatból egyfajta költemény lett; azzá vált, amitől Platón tartott: látszat és hazugság szolgálovává. Valószínű, hogy Plinius bírósági beszédei (híres ügyvéd is volt) más színvonalúak lehettek, hiszen a *Levelekből*, amelyek életműve gerincét alkotják, egy becsületes, sőt egy kissé aggályos ember arcképe rajzolódik ki (például, amikor Bithynia provincia kormányzójaként Traianushoz fordult, hogy hogyan viselkedjen az irányítása alá tartozókkal), aki érdeklődött a szellem dolgai iránt, és elsősorban a filozófia kérdései foglalkoztatták, de inkább műkedvelő szinten, mint valódi filozófusként. Saját korának fogalmai szerint alapos „humanista” műveltséggel rendelkezett. Valamelyest költő is volt, rövid hendekaszillabusokat (11 szótagú verseket) is írt, ezek azonban elvesztek.

⁷ Tiberius császár idején írta meg Augustus és Tiberius uralkodásának, valamint a germánok ellen viselt háborúk történetét.

⁸ a *Panegyricus in Traianum* alapján, amelyben köszönetet mond a császárnak a consuli cím adományozásáért.

Foglalkozott a természeti jelenségekkel is, de semmiben sem mélyedt el igazán. Ha leveleit összevetjük Cicero levelezésével, felmérhetjük, hogy a római szellem mennyire megsínylette a szabadság elvesztését.

Közhelyszámba megy Pliniushoz kapcsolni Tacitus nevét. Jó barátok voltak és a nép egyazon tisztelettel adózott személyüknek (ahogy abban az időben az egyszerű emberek minden „írástudóra” csodálattal tekintettek, mivel az irodalommal való foglalkozás irigyelt kiváltság volt). Tacitus azonban sokkal erőteljesebb szellem, mint Plinius. Kétségtelenül őt tartjuk a legnagyobb rétor-történetírónak. Provinciabeli létére (minden bizonnyal Gallia Transalpinából származott) szenátori rangra emelkedett. A római császárok ugyanis fokozatosan kénytelenek voltak e rendtagjait egyre távolabbi provinciákból toborozni. Tacitus a római szenátoroktól átvette a büszkeségüket és hagyományos előítéleteiket. *Dialogus de oratoribus* (*Beszélgetések a szónokokról*) című művében (amelyet valószínűleg nem pályafutása kezdetén, hanem 106-ban, érett alkotói korszakában írt) Tacitus a szónoklás hanyatlásának okait vizsgálja, és a folyamat állomásainak pontos elemzését adja. Ő is elsiratja a hajdani szabadságot – apósának, Domitianus császár hadvezérének halálára mondott *De vita Iulii Agricolae* (*Iulius Agricola élete*) című búcsúbeszédében erőlyesen kikelt a császár kormányzata ellen (igaz, már annak halála után). Kirohanásait mindig rég letűnt rendszerek vagy emberek ellen intézi, akiket az új rendszer elítél. Ennek fényében úgy tűnik, két nagy történeti munkája, a *Historiae* (amely Nero halálától Domitianus uralkodásáig követi az eseményeket; a mű befejezése azonban hiányzik), és az *Annales* (Róma története Augustus halálától Nero haláláig) – bár az igazság harcosának szerepében tetszeleg bennük – Traianus tetszését voltak hivatva elnyerni.

Tacitus már a *Iulius Agricola élete* című művével – amelyben többek között Agricola britanniai hadjáratait tárgyalta, valamint a *De origine, situ, moribus ac populis Germanorum* (*A germánok eredete, földje, szokásai és népei*) című, a germánok erkölceiről írott művével olyan történetírói munkát végzett, melyben a Polübiosz és Poszeidóniosz (l. 31. oldal) hagyományát követte. Tapasztalati alapon alakítja ki stílusát, ezt a Sallustiusztól ihletett, teljesen mesterséges szerkesztésmódot, amelyet úgy formál, hogy a lehető legviszafogottabb eszközökkel a legdrámaibb hatást érje el. Tacitus főműve kétségtelenül az *Annales*, ami a tragikus témák kimeríthetetlen tárháza. Műve olyan természetességgel igazodik a színpad kíváncsiságához, hogy az emberben óhatatlanul felmerül a kétely a történetíró objektivitását illetően. Tacitus a Iulius-Claudius-dinasztiának mind az öt császárárt kritikusan ábrázolja, még az „isteni” Augustust is meglehetősen kedvetlenül megvilágításba helyezi. Az ő szemében Tiberius álszent, Caligula vérszomjas őrült, Claudius vén kéjenc, Nero szörnyeteg, sőt, ami még rosszabb, rossz ripacs. A leírt tények valóságosága nem vonható kétségbe.

beállításuk azonban mindig tendenciózus: Tacitus szerint a történelem menetét néhány ember (és nagy általánosságban a csillagok által meghatározott eleve elrendelés) befolyásolja, az embereket pedig a leggyanúsabb indítékok mozgatják. Ez aligha lehet a római történelem legelfogadhatóbb értékelése.

A KÖLTŐI MŰFAJOK

Az Augustus kori költészet virágzása után ugyancsak haloványnak tűnnek azok a költők, akik Augustus uralkodásának utolsó éveiben, Tiberius és az őt követő császárok idején alkottak. Sem Manilius csillagjóslással foglalkozó tankölteménye⁹ – bármilyen szépek is egyes sorai –, sem Phaedrus¹⁰ meséi nem érnek fel Vergilius és Horatius költeményeivel. Csak Seneca tragédiáiban bukkan fel újra a római múzsa. A Horatius *Ars Poeticájában* kifejtett buzdítás ellenére – vagy részben talán épp ezért – a színház nem nyerte vissza hajdani népszerűségét; irodalmi műfajjá és túl tudományossá vált ahhoz, hogy a műveletlen rétegekhez tartozó közönség is élvezhesse. Mindez nem azt jelenti, hogy Seneca tragédiáit [*Thyestes*, *Oedipus*, *Hercules furens* (*Az őrvjögő Hercules*), *Hercules Oetaeus* (*Az oetai Hercules*), *Medea*, *Agamemnon*, *Troades* (*A trójai nők*), *Phaedra*] ne színpadra szánta volna. Bizonyos elemeiből épp az ellenkezőjére következtethetünk, de nem biztos, hogy játszották is őket a hagyományos színpadi játékok közönsége előtt.

Valójában ezek az elszigeteltnek tűnő művek a hellenisztikus színpadi tradíciót követik. Megtalálhatjuk bennük annak jellegzetes elemeit: a klasszikus görög tragédiákból ismert kórust pl. a felvonások közé beiktatott énekek helyettesítik, amelyek nem kapcsolódnak közvetlenül a cselekményhez. A cselekmény maga hol lassan, hol túl hirtelen bontakozik ki, ritkán van megfelelően adagolva. A jelenetek magva valamilyen ellentét, ami eleven párbeszéd helyett általában hosszadalmas szónoklatokban fejeződik ki. A bennük megfogalmazott közhelyeket Seneca hol a retorikától, hol a filozófiától veszi kölcsön. Mindannak ellenére, amit ma hibának tartunk, a darabokból nem hiányzik a szépség. Ha gondolatban felidézzük a korra jellemző fennkölt előadásmódot, a színészi játékban megelevenedő dialógusokat, a tömegjelenetek mozgalmasságát, rá fogunk döbbsenni arra, hogy az érzelmek nem is annyira erőltetettek, sőt a maguk valóságában jelennek meg; hogy a filozófiai közhelyek nem a szerző rosszul sikerült

⁹ az *Astronomicum libri V*.

¹⁰ i. sz. I. sz. első felében élt meseíró. Főleg az Aiszóposz neve alatt fennmaradt meséket fordította le, illetve dolgozta fel. Igen nagy hatást tett az európai meseirodalomra, többek között La Fontaine-re is.

„kitalációi”, hanem belső világának leghitelesebb kifejezési formái. Így nem osztjuk majd azoknak a kritikusoknak a nézetét, akik szerint Seneca tragédiáiban – Phaedrus meséihez hasonlóan – egy-egy erkölcsi tanulsgot akart kifejezni, és meggyőződhetünk afelől, hogy a költő legbensőbb érzéseiből születtek meg ezek a drámai költemények. Ha mindazok a vádak igazak lennének, amelyekkel e darabokat általában illetik, mivel magyarázzuk azt a nem lebecsülendő hatást, amit ezek a művek a reneszánsztól a klasszicizmusig az európai drámára tettek?

Lucanus az Annaeusok harmadik olyan tagja, aki beírta nevét a latin irodalom történetébe, Seneca unokaöccsének fia, 39. november 3-án született. Csodagyerek volt; bekerült a nála két évvel idősebb Nero közvetlen környezetébe és a fiatal princeps körülvéő néhány költő társaságába. A Lucanus és Nero közötti viszonyra vonatkozóan csak homályos utalások maradtak fenn: a hagyomány szerint, mivel Nero féltékeny volt a költőre, eltávolodott tőle, mire az utóbbi a Piso körül szerveződő elégedetlenekhez (l. 74. oldal) csatlakozott. Valószínű, hogy az irodalmi szempontok a költőnek ebben a politikai kalandjában, amely 65-ben halálával végződött, kevéssé játszottak szerepet.

Lucanus fő műve a *De bello civili* (*A polgárháború*) című eposz, amit az ókor óta *Pharsalia* néven emlegetnek. Témája Caesarnak a szenátorok és a köztársaság ellen folytatott hadjárata. Központi epizódja természetesen a pharszaloszi csata, de az elbeszélés folytatódik Pompeius halálával, és az ellenállás megszervezésével Afrikában. A mű a tizedik könyvvel ér véget, a szerző halála miatt valószínűleg befejezetlenül. A *Pharsalia* sztoikus szellemű, de mindenekelőtt római eposz. Elbeszélő jellege és kronológikus szerkezete miatt az Ennius eposzával fémjelzett „hellenisztikus” típushoz sorolható, és semmiképpen sem kapcsolható a Vergilius által követett „homéroszi” tradícióhoz. Egyetlen csodás elem sem található benne (hacsak a jóslást nem tekintjük annak, az azonban inkább a vallás körébe tartozik), az okok és indítékok a főszereplők lelkében és a dolgok természetében rejlenek. Akárcsak a sztoikusok, Lucanus is hisz a gondviselésben és a racionális törvényekben (l. 75. old.): számára a polgárháború drámája szellemi dráma. Az események alakítói a kiemelkedő figurák, mint pl. Caesar, akit egyaránt csodál és kárhóztat vagy mint Pompeius, akit a bukás megnemesít, és legfőként Cato, akit a sztoikusok valóságos szentként tiszteltek. Könnyen felfedezhető az azonosság a Lucanus és a Seneca tragédiáiban megfogalmazott esztétikai felfogás között: ugyanolyan a végletek kedvelése a szituációk és az emberek bemutatásakor, vagy a szavak használatában, ugyanaz a költői erő, megidézőképesség és szónokiasság. Bár a *Pharsalia* nem mérhető a nyugodt szépségű *Aeneis*hez, remekül tükrözi annak a kornak és társadalomnak a lelkületét, amelyben a dráma a mindennapok részévé vált.

A drámai elem uralja Persius életművét is, aki 28 évesen, 62. nov. 24-én halt meg, egyetlen vékony, szatírákat tartalmazó gyűjteményt hagyva maga után, amely végül halhatatlanságot biztosított neki. Barátjához és tanuló társához, Lucanushoz hasonlóan ő is sztoikus volt; igen fiatalon írt egy *tragoedia proetextát*, amelynek azonban még a címét sem ismerjük pontosan. Szatíráit halála után mestere, Annaeus Cornutus adta közre. A gyűjtemény mindössze hat szatírárt tartalmaz, amelyekben egy megaluvásra képtelen, a tökéletes tisztaság után vágyó ifjú érzései – szenvedélye és gyűlölete – fogalmazódnak meg; talán ilyen lehetett Seneca is misztikus aszkéta korában. Persius Horatius követője volt, de különös erőteljesség és példaképtől idegen elméleti szigorúság jellemzi. Gyakran homályosság és darabosság is felfedezhető stílusában, amellyel szívesen botránykoztatja meg az olvasót, kerülve bármiféle fokozatosságot és könnyedséget. Mégis, ez a bonyolult költészet megszületése után azonnal meghódította a közönséget, amely hosszú időn keresztül megőrizte a halott költő emlékét.

Seneca tragédiái, Lucanus és Persius művei mind egy jellegzetes költői irányzat képviselői – amit néha „római barokk”-ként emlegetnek. Akárcsak a prózai műfajokban, ahol a klasszikus hagyomány továbbélése és esztétikai normáinak követése figyelhető meg, a költészetben is állandó jelenség a klasszicizálás, csak éppen kisebb jelentőségű szerzők műveiben. Így például Calpurnius Siculus Vergiliust utánzó *Eclogae* című művében, amelyek az ifjú Nero uralmával beköszöntő bőségről és boldogságról énekelnek. Azt már említettük, hogy Petronius megírta egy, a *Pharsaliával* azonos témájú eposz vázlatát, mintegy a „homéroszi” ideált állítva szembe azzal (l. 76. old.).

A Flaviusok idején Vergilius hatása még egyértelműbben jelentkezik Silius Italicus, Valerius Flaccus és Statius műveiben.

Közülük az első szenátor és Nero udvaronca, akit a zsarnokság legsötétebb éveiben besúgóként tartottak számon. Vespasianus alatt Asia tartomány proconsula volt, költészetre csak idős korában adta a fejét. Fő műve a 17 könyvből álló *Punica* (*Pun háborúk*), amelyben Róma és Hannibál harcait beszéli el. Ugyanezt a témát már Ennius is feldolgozta, és bizonyos értelemben Naevius *Bellum Punicum*-ja is a *Punica* előképének tekinthető. Silius Italicus azonban Vergilius stílusában írta meg művét. Eposzában az annalista hagyományhoz való kötődés is felfedezhető; nem tud túllépni a történelmi kereteken, és művében kétféle esztétikai felfogás keveredik, hiszen megjelennek benne a homéroszi csodás elemek is.

Valerius Flaccus, aki Domitianus uralma idején alkotott, meghalt, mielőtt be tudta volna fejezni *Argonautica* (*Argonauticon*) című eposzát, ami a nyolcadik éneknél hirtelen megszakad. A téma Apollóniosz Rhodiosz óta beletartozott a hellenisztikus eposzok repertoárjába. Vergilius is merí-

tett belőle, olyannyira, hogy Valerius Flaccus a vergiliusi mű közvetítésével nyúlt vissza a hellenisztikus előképekig. Római mozzanat csak annyiban szerepel a költeményben, amennyiben a költő az argonauták vállalkozását hasonlítja Vespasianuséhoz, aki a Britanniát körülölelő tengerek felfedezésére indult. Ezenkívül Iuppiter gondviselői szerepe Valerius Flaccusnál erősebben sztoikus ihletésű, mint Vergiliusnál, ahol a korabeli gondolkodás hatása mutatkozik meg. Az is nyilvánvaló, hogy ismerte és kedvelte a római tragédiákat – talán éppen Seneca tragédiáit – és hozzá hasonlóan foglalkoztatta a költészet „ kozmikus ” világképe: a csillagos égnek, a szélnek és a tengernek nem mint pusztá látványosságnak, hanem mint természeti erőknél a megidézése. A tragédiaköltők tanítványának bizonyul pszichologizáló ábrázolásmódjával (és ebben Lucanushoz hasonlít), a hős (Iaszón stb.) alakjának kiemelésével, aki nála egyetemes, míg az *Aeneis*-ben inkább egy vallási és társadalmi környezethez kapcsolódik.

A három „neoklasszicista” közül a legfiatalabb, P. Papinius Statius hivatásos költő volt. A nápolyi iskolamester fia Domitianus uralkodása alatt Rómába utazott szerencsét próbálni, ahol igen hamar elnyerte a közönség és a nagyurak kegyét, akik támogatóivá váltak. Sokoldalú tehetség volt; írt *mimusokhoz* szöveggönyveket, ekkor írta meg első eposzát, a *Thebaist* és elegáns, könnyed stílusú versgyűjteményének, a *Silvae*-nek (*Erdők*) néhány darabját is. Amikor azonban kudarcok érték, zenész felesége, Claudia kérésére ellenére elhatározta, hogy elhagyja Rómát, és Campaniába költözött. Ott is megmaradt az előkelő társaságok költőjének, és mulattatta a Nápolyban tömegesen pihenő római előkelőket. Életének ebben az utolsó szakaszában írta a *Silvae* többségét, és egy második eposzt *Achilleis* címmel, ami a második ének elejével lezárult, mert befejezni már nem tudta.

Statius művelt költő volt. Eposzai zsúfolva vannak irodalmi utalásokkal és gyakran tárgyal bennük homályos eredetű legendákat. Mindezek alapján a számtalan rövid jelenet, az érzelmes vagy pittoreszk képek kedvelése miatt az alexandriai költők késői követőjének tekinthetjük. Egyet kell értenünk Horatiusszal, aki azzal vádolja ennek az iskolának a költőit, hogy képtelenek egy művet a maga teljességében megalkotni. Bár Statius Vergiliust kívánta utánózni, akarva-akaratlanul az ovidiusi hagyomány folytatójává vált, amit később majd Nonnosz¹¹ *Dionüszia* (*Dionüszosz tettei*) című eposza fog képviselni.

Nagy vonalakban ennyi mondható el az i. sz. első század második felében alkotó neoklasszicistákról. Az igazán nagy tehetségek – Martialis és Iuvenalis – a „realisták” közé tartoztak.

¹¹ (i. sz. V. sz.–i. sz. V–VI. sz.) görög költő. 48 könyvre terjedő eposzában Dionüszosz isten születésétől az Olümposzra való befogadásáig írja le a hozzá kapcsolódó mítoszt.

A hispániai származású Martialis, a tarraconensisi¹² Bilbilisben született. Rómában töltött évei alatt állandó nosztalgiával gondolt szülőföldjére, hogy azután hazatérve ott unatkozzon és a római élet kellemességei után vágyakozzon. Martialis *par excellence* az epigrammák költője, e rövid versek, amelyeket különböző versmértékekben írt egy-egy jelentősnek ítélt esemény, érzés vagy tárgy megörökítésére. Martialis korában az epigramma már hosszú múltra tekinthetett vissza. Rómában – mint már említettük (l. 49. old.) – először éppen az epigrammákban jelent meg a könnyed alexandriai verselés. Martialis tartja magát a műfaj szabályaihoz; 14 könyvből álló kötetének számos darabja csupán egy-egy baráti ajándék mellé írt maxima. A *Libellus Spectaculorum* (Látványosságok könyve) című művében pl. a Colosseum felavatásának tiszteletére (Domitianus császár által) rendezett ünnepi játékoknak állít emléket. Jelentősebb epigrammaiban (és ezek vannak többségben) egészen új szellemben fogalmazza át a műfajt; az élmény egy napló olvasásához hasonló. Találunk bennük leírásokat, anekdotákat, napi híreket, komoly vagy mulatságos beszélgetéseket, azaz megjelenik az élet a maga teljességében.

Martialis – ha nem is tudatosan – gyakran üt meg szatirikus hangnemet, mivel a látszat mögött megbúvó valóság izgatja, és elemzéseiben kemény igazságok kimondásáig jut el. Olyan hűséggel tárja elénk a nagyváros mindenfajta csúfságát, ami az ebben az időben divatos alexandriai szobrocskák realizmusára emlékeztet – legalábbis Plinius egyik híressé vált levelének leírása alapján (amelyben az egy szenilis, visszataszító öregembert ábrázoló szobrocskát dicsér). Martialisnak többnyire nem pusztán szórakoztatás a célja. Érzékenysége révén felfigyel a dolgok negatív oldalára is, ami nemcsak elkeseríti, de gúnyra is készteti. Ezzel magyarázható moralizáló hangneme, amelyből egyaránt hiányzik a Persius-féle tanító célzat és a horatiusi együttérzés.

Martialis után a Flaviusok korának társadalmát Iuvenalis festette meg, de az ő számára ez már egy letűnt korszak felidézését jelentette. Iuvenalis Traianus uralkodása idején működött és így minden Domitianust bíráló sora közvetett hódolatnyilvánítás Traianus előtt. Szinte semmit sem tudunk a költő életéről, minden ezzel kapcsolatos elgondolás csak feltételezésen alapul. I. sz. 55 körül született Itáliában, Aquinumban. Katona, majd iskolamester volt, mielőtt 16 szatírárt tartalmazó életművét megírta volna. Feltételezik, hogy karrierje kettétört, és egy távoli egyiptomi garnizonba száműzték. Mindezeket a részleteket saját írásaiból tudjuk, hacsak nem pusztán irodalmi fikciók azok a sorai, amelyekben az utókor önéletrajzi utalásokat vél felfedezni.

¹² Hispaniát Augustus három közigazgatási egységre osztotta. Ezek: Tarraconensis, Lusitania és Baetica.

Szatíráiban egyértelműen kimutatható a retorika hatása; láhattuk, hogy ez általában jellemző volt korának egy bizonyos esztétikai felfogására. Iuvenalis szónokias stílusban adja elő témáit (korának erkölcsével, a szegényekkel és a gazdagokkal kapcsolatos általános érvényű „közhelyeket”), hangneme szenvedélyes és ékesszóló, amivel egészen új irányt adott a satíra fejlődésének.

Iuvenalis az őt körülvevő világból mindent elvet, ami nem „római” és hagyományos; utálja a keletieket, a hellenizmust, a meggazdagodott felszabadított rabszolgákat és mindazt, ami szerinte a rómaiakat megfosztotta hódításaik gyümölcsétől. Ugyanígy gyűlöli a szenátorokat, akik nem mernek szembeszállni a zsarnokkal, az asszonyokat, akik orgiává változtatják a házasságot és hosszú mártíromsággá férjeik életét. De nem kisebb eltökéltséggel állítja pellengérre a bűnöket, a komikus furcsaságokat és a tudálékos nőket. Persze kérdés, hogy satírái nem csupán „felnagyítások”, tudatosan eltúlzott ábrázolások-e, amelyeket nem tekinthetünk objektív tanúvallomásoknak.

IV. A BRONZ- ÉS VASKOR (117–476)

IRODALMA

„Itt egyedül Caesar ma a szellem gyámja, reménye” – írja Hadrianus császár trónra kerülésekor Iuvenalis, aki végleg elkésérítőnek látja az „értelmiség” helyzetét; a tehetség nem tűri a nyomort, ám a gazdagok már nem támogatják a költőket, mi több, a magukat zseniálisnak tartó előkelőségek kezdenek költeményeket írni. Iuvenalis szerint csak az uralkodó képes mindezen változtatni.

Ha túlzó is, mégis jellemző a Iuvenalis által festett kép. Domitianus óta, amint már korábban megállapítottuk, a retorikát szinte állami intézménnyé emelték. A hatalom fokozatosan befolyása alá vonta az alkotókat, és különféle kedvezményekben részesítette őket (egyengette karrierjüket, különböző tisztségekkel ruházta fel őket, megkapták a szenátori rangot stb.), elismerve ezáltal, milyen jelentős kulturális szereppel rendelkeznek. Az irodalmár „hivatalnokká” válása éles ellentétben áll a korábban élvezett – mégoly anarchikus – szabadsággal. Így nem meglepő, hogy az i. sz. II. századtól az irodalom lassú, de visszafordíthatatlan hanyatlásának lehetünk a tanúi. Egy másik tényező is felgyorsította ezt a folyamatot: a birodalom súlypontja áthelyeződött Itáliából és a nyugati területekről a görög nyelvű országokba, és úgy tűnik, hogy ezzel együtt az alkotóerő is áttevődik a görög nyelvű római irodalom területére. A latin és görög kultúra között korábban kialakult „párbeszéd”, amelyben az önmagát kereső jelen vallatta az értékhordozó múltat, megszakadt. A hellenizmus már mindent átadott rómának, amit tudott, így újabb értékeket kellett teremtenie. Az a fellendülés, ami a második szofista iskolával (vagyis az i. sz. I. század végével) Plutarkhosz és mások tevékenységével kezdődött és Plótinosz² neoplatonizmusáig (vagyis a III. század végéig) tartott, és egyidejűleg a történettudományok megújulását (a Severusok környezetéhez tartozó Cassius Diót is ideszámítva³) és a regény virágzását (Longosz-

¹ a harmadik könyv, hetedik szatíra 1. sora (ford. Muraközy Gyula).

² (204–269) görög filozófus. Először Alexandriában, később Rómában tanított. Műveiben Plótón filozófiai rendszere keleti elemekkel keveredik.

³ 155-ben született történetíró. 80 könyvből álló, Róma történetét tárgyaló munkát írt.

tól⁴ Héliodóroszig⁵) is magával hozta, a világ latin felét már éppen csak érintette. A római szellemi elit görög mestereknél tanult, és egyre kevésbé látta szükségességét annak, hogy gondolatait latinul írja le. Mindazonáltal volt néhány jeles „túlélő”, akik hozzájárultak a latin nyelvű irodalom továbbéléséhez.

Ennek a kevésbé szerencsés kornak az írói közül elsősorban Suetonius nevét említhetjük. Noha C. Suetonius Tranquillus az ifjabb Plinius kortársa volt, műveinek szellemisége révén már a következő korszakhoz tartozik. Suetonius 70 körül született Rómában, lovagrendű családból, de nem akart állami tisztviselői vagy katonai pályára lépni, ahogy ezt a legtöbb római lovag tette. Mindenekfölött tudós volt, és egész életét tudományos kutatásainak szentelte; tevékenysége bizonyos szempontból Varrót juttatja eszünkbe. Szinte kizárólag életrajzokat írt. Először a *De viris illustribus* (*Híres férfiakról*) című munkáját, majd fő művét, a *De vita Caesarum* (*Caesarok élete*) című életrajzgyűjteményt alkotta meg; ez utóbbi teljes egészében fennmaradt.

Az elsőben Suetonius nemcsak politikusoknak és hadvezéreknek állít emléket, hanem egy-egy könyvet szentel a szónokoknak, a költőknek, a grammatikusoknak, a rétoroknak, a filozófusoknak stb. is. Ma már csak a grammatikusokkal és rétorokkal foglalkozó részek olvashatók, ezek azonban igen értékes adatokat tartalmaznak a római oktatás jellegére és történetére vonatkozóan. Könyvének többi fejezeteiből csak egymástól független részek maradtak fenn. Szent Jeromos⁶ azonban *Krónikájában* oly remekül használta fel Suetoniusnak az írókra vonatkozó feljegyzéseit, hogy ennek alapján bizonyos mértékig rekonstruálhatjuk Suetonius gondolatait. Életrajzai megírásakor Suetonius elsősorban az adatok összegyűjtésével foglalkozott, és kevésbé azok kritikájával. Egyik első képviselője volt annak a tudós (mai szóval akadémikus) hagyománynak, ami az ókor végén és a középkor folyamán is különböző formában tovább élt, pl. a IV. sz. végén élő Donatus Vergiliushoz és Terentiushoz írt kommentárjaiban, vagy az i. sz. 400 körül élt Servius ugyancsak Vergiliushoz írt kommentárjában. Bármilyen fontos is Suetonius írókról összeállított életrajzgyűjteménye az irodalomtörténet szempontjából, a *Caesarok élete* nyilvánvalóan ennél is nagyobb jelentőségű, mivel ebben igen értékes adatok találhatók arra az időszakra vonatkozóan, amellyel Tacitus *Annales*-ének és *Historiae* c. művének elveszett részei foglalkoztak. A *Caesarok élete* a mai

⁴ i. sz. II. századi regényíró. Népszerűségét a *Daphnisz és Chloé* című regényének köszönhette.

⁵ i. sz. VI. századi regényíró. *Sorsüldözött szerelmesek* című műve a későbbi századokban is igen népszerű volt.

⁶ (Hieronymus) (348–420.) dalmáciai származású egyházi író. Nevéhez fűződik a teljes Szentírás latin fordításának elkészítése.

értelemben véve nem történeti mű, hiszen csak igen hozzávetőlegesen követi a kronológiát és az események menetét, és az adatokat bizonyos szempontok szerint rendszerezi: gyermekkor, származás, jellem, fizikai megjelenés, intellektuális képességek, haditettek, a nép szórakoztatására rendezett játékok stb. Kritikai megállapításoktól Suetonius ebben a művében is tartózkodik. 120 körül Septicius Clanus, *praefectus praetorio*⁷ (aki Plinius barátja volt, és annak halála után Suetoniust kezdte támogatni) barátságának köszönhetően Hadrianus szolgálatába kerül mint annak *ab epistulis* (azaz levelezését intéző) titkára. Lehetővé vált számára, hogy szabadon használja a Palatinus levéltárát, így az ő közvetítésével van tudomásunk olyan dokumentumokról, amelyek különben elvesztek volna számunkra, hiszen más történetírók nem juthattak hozzájuk. Suetoniusnak az udvarhoz fűződő jó viszonya azonban hamarosan megváltozott: Hadrianus 122-ben eltávolította, feltehetőleg azért, mert más magas rangú tisztviselőkkel együtt túlzottan bizalmas hangnemet vezetett be Sabina császárné környezetébe. A *Caesarok élete* azért is jelentős számunkra, mert Suetonius a birodalom történetíróinak azóta elveszett munkáiból merített, és így tárgyilagosabb megvilágítást kaptak az események és résztvevők, akiket valamikor határtalan rajongás vagy ádáz gyűlölet övezett.

Suetonius mellett meg kell említenünk az afrikai származású rétor, Florus nevét, aki a második szofista iskola (l. 85. oldal) görög szónokaihoz hasonlóan a provinciákat járta és utazó előadóként vált ismertté. Dialógusformában megírt egyik előadása, a *Vergilius poeta an orator* (*Vergilius költő volt-e vagy szónok*) töredékes formában fennmaradt. Hadrianus uralkodása idején Florus Rómában telepedett le, és itt írta meg *Epitome Titi Livii* (*Kivonat Titus Liviusból*) című művét. Florus ebben az ékesszólás fogásaival él, inkább dicsőít, mint elbeszél; mindig a legbravúrosabb írói megoldásokra törekszik. A római nép történetét az emberi élettel hasonlítja össze, amelynek egyes szakaszait növekedés, érettség és hanyatlás jellemzi. Ám, hogy e maga által állított csapdából kitörjön, kijelenti, hogy az Antoninusok uralma alatt Róma visszafiatalodott. Ez a naiv munka máig is olvasható.

Florus halála után a római történetírás sötét korszaka következett. Ebből a korból csak kivonatokat készítő szerzők neve maradt fenn: Eutropiusé, aki Valens császár (364–378) számára írta *Breviarium ab urbe condita* című munkáját; Iulius Obsequensé, aki kigyűjtötte Titus Livius művéből a csodajeleket tartalmazó részeket, és *Liber prodigiorum* címen kiadta őket. Ebben az időszakban is alkotott néhány valódi értelemben vett történetíró, de számuk igen csekély. Közülük is a legkiválóbb volt az antiochiai származású Ammianus Marcellinus, aki kb. 330 és 400 között élt. A par-

⁷ = a császári testőrség parancsnoka.

thusok elleni háborúban katonaként szolgált Iulianus Apostata alatt, és csak nyugalomba vonulásakor Antiochiában, majd később Rómában való letelepedése után kezdett el írni. Merész vállalkozásba fogott: Tacitus művét folytatta tovább *Rerum gestarum libri XXI* (*Ammianus Marcellinus történeti könyvei*) címmel, amelyben Domitianus halálától saját koráig követi az eseményeket. Az első tizenhárom könyv azonban elveszett. Ammianus Marcellinus élénken érdeklődött az udvari élet iránt, mivel ő maga is császári hivatalnok volt. Művében több száz évre visszamenőleg beszél el az uralkodók környezetében dülő intrikákat, így inkább tarthatjuk a császárok és általában a római „kormányzat”, mint az egész római nép történetírójának. Az is igaz azonban, hogy ez utóbbi fogalom, amely Titus Livius idején még valódi tartalommal bírt, ekkorra már szinte teljesen kiüresedett. Róma már csak egy hatalmas, szétesőben levő birodalom, amelynek állandóan határait kellett védelmeznie és az egyre újabb és újabb réseket betömnie. Ezeknek a vég nélküli próbálkozásoknak az elbeszélése tölti ki a mű fennmaradt részét.

Ammianus Marcellinus idejében keletkezett a *Historia Augusta* címen ismert gyűjtemény. Keletkezésének pontos idejét és körülményeit tekintve a kutatók távolról sincsenek azonos véleményen. Ebben a műben császárok életrajzai olvashatók Hadrianustól kezdve (legalábbis mai állapotában itt kezdődik a könyv) Numerianusig, azaz a III. század végéig. Ez a *corpus* több szerző (Aelius Spartianus, Vulcatius Gallicanus, Aelius Lampidrius, Trebellius Pollio és Flavius Vopiscus) közreműködésével folyamatosan jött létre; elsődleges ihletőjük természetesen Suetonius műve lehetett. Noha irodalmilag kevésbé értékes ez a gyűjtemény – hiszen e vértelen életrajzok szerzőiből mindenféle történelmi érzék hiányzik, mégis igen értékes dokumentum számunkra, mivel gyakran egyedüli forrásként szolgál.

* * *

Úgy tűnik, a latin irodalom lassú hanyatlásának korában a birodalom egyik provinciája a többenél hosszabb ideig tudott ellenállni e folyamatnak. Míg az i. sz. I. században Hispánia volt a tehetségek szülőhazája, addig a II. században Africa játszott hasonló szerepet. A pogány szerzők közül kettő innen származott: a rétor Marcus Cornelius Fronto és a „filozófus” Apuleius. Az előbbi Cirtában (Constantine), az utóbbi Madaurában (Mdaourouch) született. Fronto volt az idősebb. Először görög mestereknél tanult Africában, ahol ugyan a latin volt az általánosan beszélt nyelv (szórványosan beszéltek még a pun és numida nyelveket is, de ezeknek nem volt kulturális jelentőségük), azonban a görög provinciák közvetlen hatása is érződött, hiszen a hellén világ az Africával közvetlenül határos Kirenaikánál kezdődött. Talán éppen ennek az egyszerre érvényesülő nyugati és keleti hatásnak köszönhetően lett Africa a tárgyalt

időszakban a latin kultúra fellegvára. Ehhez minden bizonnyal hozzájárult a társadalmi berendezkedés szerencsés átalakulása, és egy erős földbirtokos polgárság létrejötte, amelynek az Antoninusok alatti meggazdagodását a városok lendületes fejlődése kísérte. A helybeli rétoroknak ugyan volt ott is hallgatóságuk, de egyre növekvő ambíciójuk Rómába vitte őket. Ebben a tekintetben Africa szerepe Galliáéhoz hasonlított, ahol egykor szintén virágzott az ékesszólás és a kultúra.

Fronto éppen ehhez az africai arisztokráciához tartozott. Hadrianus uralkodása alatt előbb római szenátor, majd Antoninus Pius alatt, 143-ban consul lett. A szenátusban – Pliniushoz hasonlóan (l. 77. oldal) – alkalma nyílt hivatalos beszédek tartására, és a szenátus előtt tárgyalt perek egyikében is szót kapott. Frontót a gyűlés legjobb (vagy legalábbis egyik legjobb) szónokának tartották, és ahogy ez már gyakorlattá vált, a princeps őt választotta szóvivőjéül. Később Antoninus Pius kinevezte fiait, Marcus Aurelius és Lucius Verus nevelőjének. Ekkor kezdődött a barátság Fronto és tanítványa, Marcus Aurelius, a későbbi római császár között. Baráti levelezésük egy része ma is olvasható.

Fronto mindenekelőtt „irodalmár” volt; számára a retorika jelentette mindennek a mértékét. Előszeretettel idéz a régiek műveiből hol különleges formába öntött, hol jól sikerült, tetszetős kifejezéseket; érdeklődése a latin próza és költészet legrégibb korszakai felé fordult. A régiekhez való kötődés nem volt újkeletű jelenség, hiszen Horatiustól tudjuk, hogy már Vergilius és Augustus korában is létezett. A római szellem egyik jellegzetes törekvése, „a múlt dicsőítése” fejeződött ki ebben. Frontónál és sok más kortársánál már egyfajta szenvedéllyé vált, hogy állandóan gazdagítsák a nyelvet vagy legalábbis megvédjék a neologizmusok elburjánzásától és általában a nyelv természetes fejlődésének jelenségeitől. Reménytelen harc volt ez az „irodalmi nyelv” megmentéséért, és kissé túlzó is, mindazonáltal bocsánatos, ha emlékezetünkbe idézzük Tertullianus⁸ egykorú latinságát. Leginkább azt vethetjük Fronto szemére, hogy nála a nyelvi szépségre való törekvés nem szolgált valódi gondolatokat. Írásaiban a művészi kifejezőmód öncélúvá vált.

Apuleius (5. kép) viszont kifinomult érzékenységgű költő volt, tele hittel, gondolatokkal, képzelettel, amit a kor konvenciói ellenére is ki tudott fejezni. 125 körül született, tanulmányait Karthágóban végezte, ahol elsajátította a latin szónoklás művészetét, majd Athénba ment, hogy megismerje a görög filozófiát. Leginkább azok az elméletek vonzották, amelyekben vallásos elképzelések is szerepeltek. A sztoicizmus, amihez a legtöbb római nemes hű maradt, és amelynek – mint tudjuk – Marcus Aurelius is híve lett, sokkal kisebb hatással volt rá, mint a platonizmus – vagyis az a miszticiz-

⁸ (i. sz. 150–230) keresztény író, hittudós.

mussal és mágiával átszőtt tan, amit ebben az időben így neveztek. Apuleius megismerkedett az akkoriban a Mediterráneum keleti részén virágzó többé-kevésbé titkos kultuszokkal: az eleusiszi⁹ misztériumokkal, Mithrász¹⁰ és Ízisz¹¹ misztériumaival, az ún. *cabirusok*¹² Szamothraké szigetén virágzó kultuszával és sok más kevésbé ismert kultusszal. Ebben remélt választ találni „a dolgok mélyén rejlő titokra”, és mint művének hősnője, Psyche, átadta magát a kíváncsiság ördögének, eljutva egészen a szentségtörés határáig. Görögországból Afrikába tartva bejárta Ázsiát, Egyiptomot és Kirenaikát, ahol különleges kalandban volt része. Egyik athéni tanuló társának megözvegyült édesanyja újból férjhez akart menni; Apuleiusra esett a választása, aki feleségül is vette. A hölgy rokonai azonban az örökség elvesztésén feldühödve meggyanúsították az idegen filozófust, hogy varázslattal bűvölte meg az asszonyt, és bevádolták a provincia kormányzója előtt. Apuleius rendkívül szellemes védőbeszédben válaszolt a vádakra, amely ma is olvasható *Apologia (Védőbeszéd)* vagy *De magia (A mágiáról)* címmel. Érdekes a szónokiasság szempontjából összevetni ezt a bíróság előtt elmondott beszédét a Karthágóban és Rómában elmondott szónoklataival, amelyek a *Florida (Virágoskert)* című gyűjteményben jelentek meg.

Apuleius legjelentősebb műve (kevésbé eredeti, rövid filozófiai értekezés mellett) a *Metamorphoses (Átváltozások)* vagy más néven az *Asinus aureus (Az aranyszamár)* című regénye. Különös művel állunk szemben. Valószínűleg Lukiánosz¹³ művének feldolgozásáról van szó – erre utal a mű alcíme is: *Lucius avagy a samár*. A történet egy Lucius nevű fiatalemberről szól (alakja egybemosódik a történet elbeszélőjével, azaz Apuleiusszal), aki a mágia megszállottja. Szülővárosa a görögországi Patrasz, ahonnan Theszaliába, a boszorkányok földjére utazik. Megérkezésekor véletlenül éppen egy boszorkánynál kap szállást, aki képes madárrá változtatni. Lucius utánozni akarja, és egy kis szolgálólány segítségével sikerül is hozzájutnia a hölgy csodatévő kenőcseihez. De rossz kenőcsöt használ és samárrá változik. Egyszerűen jóvátehetné tévedését (rózsát kellene ennie), de a körülmények szerencsétlen összjátéka folytán nem leli meg az ellenszert. Még átváltozása éjjelén elrabolják, és így hónapokig igavonó állatként járja a világot; rengeteg kalandon megy keresztül. Egyszóval ez a téma remek alkalmat szolgáltat Apuleiusnak különféle mesék egybeszövéséhez.

⁹ Déméternek és lányának, Perszeponénak ünnepe, amelyet az Athéntól 15 km-re fekvő Eleusiszban tartottak.

¹⁰ indoiráni istenség. Kultusza a késői köztársaság korában került át Rómába.

¹¹ egyiptomi istenség, Ozirisz felesége. Kultusza elterjedt volt a római birodalomban.

¹² a görög mitológiába a sémi népektől átvett istenségek neve.

¹³ (i. sz. 120–180), görög író. Művének címe: *Lukiosz vagy a samár*.

5. kép Lucius Apuleius (125–180)

A regény a *Milétoszi mesék* (l. 42. oldal) által teremtett irodalmi hagyomány nyomán halad, de ugyanakkor a kortárs görög regényhez is kötődik. A történet végén Lucius, még mindig számár alakjában, visszatér Korinthosz vidékére. Egy teliholdas éjszakán a tenger partján álmában megjelenik neki Ízisz istennő, aki megvigasztalja, hogy nyomorúsága hamarosan véget ér, és megmutatja neki, hogy hol találhatja meg a virágot. Harmadnap az istennő híveinek felvonulása közben megtörténik a csoda, Lucius pedig hálából Ízisz misztériumának követőjévé válik. A regény ezen utolsó részének (XI. könyv) nincs megfelelője a görög elbeszélés szövegében. Nyilvánvaló, hogy Apuleius iktatta be ugyanúgy, mint az egyik legismertebb ókori mesét, Amor és Psyche történetét¹⁴, ami a regény végén olvasható. Feltételezzük, hogy ezek a kiegészítések a szerző mondanivalóját voltak hivatva hangsúlyozni. Hiszen egyértelmű, hogy az Ízisz-epizód, illetve az Amor és Psyche-epizód (amelyben Psyche = a Lélek beleszeret Erószba, a Vágy istenébe, aki ismeretlenül, éjszaka szereti őt, de Psyche kíváncsisága miatt elveszíti és csak hosszú megpróbáltatások után kapja vissza szerelmét, amelynek során megtapasztalja a világot) nyilvánvaló vallásos jelentést hordoz: a második epizódnál ez teljesen bizonyos, az elsőnél azonban csak valószínű. Mindez egybevág azzal, amit Apuleiusról tudunk, aki olthatatlan kíváncsiságot táplált az istenek és minden természetfölötti jelenség iránt. Ebben a megvilágításban azonnal érthetővé válik az özvegy rokonságának vádja, hogy tudniillik Apuleius varázslattal nyerte el az asszony szerelmét.

Bármilyen is volt Apuleius eredeti szándéka az *Aranyszámárral*, művében lenyűgöző képet sikerült festenie az Antoninusok alatti birodalom provinciáinak életéről és legfőképpen a kisemberek mindennapjairól. Ha a regényt Petronius művével (l. 76. oldal) hasonlítjuk össze, az a különös érzésünk támad, hogy Apuleius messzebből szemléli hőseit, mintha egy hatalmas, zsúfolt freskót festene meg. A *Satyricon*ban viszont néhány „nagytotal” van egymás mellé helyezve, talán azért is, mert ez utóbbiban az elemzés lép az elbeszélés helyébe, és a pittoreszk elem inkább a belső tulajdonságok leírásakor jelentkezik.

* * *

¹⁴ Amor, a szerelem istene beleszeret Psychébe, a fiatal, szép királylányba. Amor titokban egy rejtett helyre viszi, és ott élnek boldogan szerelmüknek, anélkül, hogy Psyche ismerné szerelmét, hiszen az mindig éjszaka keresi fel. Amor arra kéri Psychét, hogy ne kutassa az ő kilétét. Psychében azonban felébred a kíváncsiság, és mikor megpróbálja felfedni szerelmének kilétét, az megharagszik és eltűnik. Psychének csak sok megpróbáltatás után sikerül visszaszereznie Amort.

A történetírás hanyatlásával kapcsolatban említettük a tudós hagyományok jelentőségét, amelyek a filozófia területén is kifejtették negatív hatásukat. Példa erre Macrobius (ha őt egyáltalán filozófusnak tekinthetjük), aki *Saturnalia* (*Beszélgetések a Saturnalia-ünnepen*) című művében Vergilius gondolatait és „tudományos” elméleteit elemzi. Ezen túl írt egy kommentárt a Cicero *De republicájának* (*Az államról*) végén olvasható *Somnium Scipionis* (*Scipio álma*) című részhez. Macrobius az V. század elején élt. Valamivel fiatalabb kortársa, Martianus Felix Capella a *De nuptiis philologiae et Mercurii* (*A tudomány és Mercurius házassága*) különös címet adta enciklopédikus művének. Mercurius itt valójában Hermész egyiptomi megfelelőjével (Horossal), a tudományok istenével azonos. Mercuriusnak a Filológiával (azaz az irodalomtudománnyal) való egyesülése az irodalmi műveltség egyetemes jelentőségét szimbolizálja. A Filológiának hét szolgálólánya van: Grammatika, Dialektika, Rétorika, Geometria, Arithmetika, Asztronómia és Múzsika. Ezzel azonban már átlépünk a kultúrtörténet középkori fejzetébe.

ÖSSZEGZÉS

Számos nevet kellene még említeni, hogy a latin irodalom teljes gazdagságát érzékeltessek. E könyvben azonban csak a legjelentősebb alkotókkal foglalkozhattunk, és arra törekedtünk, hogy felsorolás helyett inkább az egyes alkotók életútját kísérik végig és Róma politikai, szellemi összefüggéseibe helyezve mutassuk be a legfontosabb irodalmi irányzatokat. A latin irodalom története jelentős megszakítások nélkül az i. e. III. századtól az i. sz. V. századig tart. Némi elkerülhetetlen „tapogatózás” után – amely viszonylag rövid ideig tartott, hiszen már a második generációban, Plautus kortársai között, nagy formátumú, világirodalmi jelentőségű tehetségek találhatók – nagyon hamar önmagára talált. A próza és a költészet azonban nem azonos ütemben fejlődött: bizonyos korszakokban a költői kifejezőmód vált uralkodóvá, máskor a prózai műfajok kerültek előtérbe. A fejlődés egészét tekintve a költészet játszott jelentősebb szerepet: korábban született meg, és tovább is maradt fenn, mint a próza, hiszen Claudianus és Ausonius művei, bármennyire áthatja őket a retorika szelleme, egészen a IV. század végéig, ill. az V. század elejéig életben tartják Vergilius és Horatius szellemét. Bebizonyosodott, hogy a rómaiak, akiket gyakran (és igazságtalanul) faragatlan földművesekként és fosztogató, vad harcosokként jellemeztek, valójában mindenekelőtt költők voltak, akik a költészetben hozták létre a legnagyobbat, és nevük leginkább ezért méltó a dicsőségre.

Az is tény, hogy az irodalom hosszú ideig közösségi érzések kifejezésére szolgált: a legjelentősebb római eposzok Enniustól Vergiliusig, valamint Livius történeti műve nem egyes emberek, hanem egy egész nép dicsőségét örökítik meg. A dráma addig maradt fenn, míg eleven kapcsolatban volt közönségével, ezután kiüresedett és elsorvadt. Ugyanez történt az ékesszólás művészetével, amely elhalt a „szabadság megszűnésével”, vagyis akkor, amikor elvesztette alapvető szerepét a tömegek befolyásolásában. De ez a „tömegeknek szóló” irodalom nem fojtotta meg és nem korlátozta az alkotók személyiségét: a nép, amely erőt és támaszt nyújtott, engedte kiemelkedni azokat, akik zsenialitásuk, politikusi képességeik, katonai sikereik révén alkalmasak voltak a vezető szerepre. Seneca, aki a legin-

kább individualista, vagy ha úgy tetszik, a leginkább arisztokratikus gondolkodó, a lelkiismeret páratlan irányítójának bizonyult. Vergilius, a visszahúzódó, magányos költő a római „birodalmi gondolat” megteremtője. Ennek az irodalomnak a titka minden bizonnyal abban rejlik, hogy kapcsolatot tudott teremteni író és olvasó között, és a művészi kifejezés legkifinomultabb eszközeit tudta a meggyőzés szolgálatába állítani. Mindaz, amit a görögök „kedvtelésből” csináltak Rómában, egyfajta „humanizmus” kiteljesedését szolgálta.

...

...

...

...

...

BIBLIOGRÁFIA

Számtalan latin irodalomtörténettel foglalkozó modern vagy korábbi munka létezik. Ezek összességéről adott közre egy kiváló bibliográfiát N. I. HERESCU *Bibliographie de la littérature latine* (Párizs, 1951.) címmel. A J. ERNST által kiadott *Année philologique* minden évben megjelentet egy kötetet, amely a legfrissebben publikált munkákat tartalmazza. Maguk a szövegek (csaknem teljes egészében) megjelentek az *Universités de France* (Budé sorozatnak nevezett) sorozatában, francia fordítással kísérve. V. P. GRIMAL, *Guide de l'étudiant latiniste*, Párizs 1971.

Latin irodalomtörténetek minden európai nyelven nagy számban állnak rendelkezésre; franciául pillanatnyilag a leghasználhatóbb M. Jean BAYET *Littérature latine* (Párizs, 1965.) című munkája. Olaszul A. ROSTAGNI *Storia della letteratura latina*, 3. kiadás, kiadó I. LANA Torinó 1964.; V. PALADINI–E. CASTORINA *Storia della letteratura latina* 2 kötet, Bologna, 1969. Angolul: J.W. DUFF *Literary History of Rome...* 2 kötet, London 1909–1953.; *The Cambridge History of Classical Literature*, II: *Latin Literature* kiadja E.J. KENNEY és W.V. CLAUSEN Cambridge 1982. Németül: M. SCHANZ–C. HOSIUS–G. KRÜGER *Gesichte der Römischen Literatur* 6 kötet, München 1927. és köv. E. NORDEN *Die römische Literatur* 6. kiadás Lipcse 1961., amely kiváló, egészen napjainkig terjedő bibliográfiát tartalmaz.

A latin nyelv eredetéről és a nyelvet érintő kérdésekről: A. MEILLET *Esquisse d'une histoire de la langue latine* 4. kiadás Párizs 1938.; G. DEVOTO *Storia della lingua di Roma*, Bologna 1940. G. SERRAY *Les structures du latin. Le système de la langue classique* Párizs 1975.

Az archaikus korral kapcsolatban W. BEARE *The Roman Stage...* London 1950; G.E. DUCKWORTH *The Nature of Roman Comedy...* Princeton, 1952.; P. GRIMAL: *Siècle des Scipions*, 2. kiadás Párizs 1975.; M. BARCHIESI *Naevio epico* Padova 1962. Plautusról: P. LEJAY *Plaute* Párizs 1925.; E. FRAENKEL *Plautinisches in Plautus* Berlin 1922. (olasz fordításban *Elementi plautini in Plauto* Firenze 1960.); Enniusról: J. HEURGON *Ennius* Párizs 1961.; *The Tragedies of Ennius* bevezetéssel és kommentárral ellátta: H.D. JOCELYN, Cambridge 1969.; Catóról: E. MARMORALE *Cato maior* 2. kiadás Bari 1949. R. MARTIN *Recherches sur les agronomes latins* Párizs 1971. Luciliusról: J. HEURGON *Lucilius* Párizs 1959.

Cicero koráról: E. CIACERI *Cicerone e i suoi tempi* 2 kötet Milánó 1939–1941.; K. BÜCHNER cikke „M. Tullius Cicero” in *Real Encyclopädie...* VII. évf. pp. 827–1279.; A. MICHEL–C. NICOLET *Cicéron* Párizs 1947.; P. GRIMAL *Cicéron* Párizs 1986.; A.D. LEEMAN *Orationis ratio...* Amsterdam 1963.; J. CARCOPINO *Les secrets de la correspondance de Cicéron* 2 kötet, Párizs 1947.; Lucretiusról: P. BOYANCÉ *Lucrèce et l'épicurisme* Párizs 1963. Caesarról: M. RAMBAUD *L'art de la déformation historique dans les Commentaires de César* Lyon 1953. és mindenekelőtt J. CARCOPINO *César* 5. kiadás Párizs 1968. Sallustiusról: R. SYME *Sallust* Berkeley 1964. Catullusról: P. GRANAROLO *L'oeuvre de Catulle* Párizs 1967.

Varróról: J. COLLART *Varron grammairien latin* Strasbourg 1954. F. DELLA CORTE *Varrone, il terzo gran lume romano* Genova 1954.

Augustus korával kapcsolatban megemlíthető: P. GRIMAL: *Siècle d'Auguste* 2. kiadás Párizs 1965. Vergiliusról: J. PERRET *Virgile, l'homme et l'oeuvre* 2. kiadás Párizs 1965.; (H. BARDON és R. VERDIERE, *Vergiliana. Recherches sur Virgile* Leyde 1971.; B. OTIS *Virgil. A Study in Civilized Poetry* Oxford 1963. P. GRIMAL *Virgile* Párizs 1985. Horatiusról: C. OTIS *Horace* Párizs 1959.; P. GRIMAL *Horace* Párizs 1958.; A. LA PENNA *Orazio e l'ideologia del principato* 3. kiadás Torinó 1974.; P. GRIMAL *Essai sur l'Art poétique d'Horace* Párizs 1969.; Ovidiusról: H. FRAENKEL *Ovid. A Poet between two Worlds* Berkeley 1945.; J.-M. FRÉCAUT *L'esprit et l'humour chez Ovide* Grenoble 1972.

A rétor Senecáról: A *Controversiae et Suasoriae* francia kiadása és fordítása (H. BOR-NECQUE 2. kiadás Párizs 1932.)

Quintus Curtiusról: G. RADET (Quintus Curtius történeti értéke) *Comptes rendus Ac. des Inscript.*, 1924. p. 356 és köv.

Senecáról: P. GRIMAL *Sénèque ou la conscience de l'Empire* Párizs 1978; ID. *Sénèque* Párizs 1928. L. HERRMANN *Le théâtre de Sénèque* Párizs 1924. Persiusról: VILLENEUVE *Essai sur Perse* Párizs 1918. Petroniusról: A. COLLIGNON *Etude sur Pétrone* Párizs 1892.; ID. *Pétrone en France* Párizs 1905.; R. COHEN *Le Satiricon et ses origines* Párizs 1925. Martialisról L. PEPE *Marziale* Nápoly 1950. Iuvenalisról: G. HIGHET *Juvenal the Satirist* Oxford 1955.; J. GÉRARD *Juvénal et la réalité contemporaine* Párizs 1976. Tacitusról: P. WUILLEUMIER *Tacite* Párizs 1949.; R. SYME *Tacitus* 2 kötet Oxford 1958.; A. MICHEL *Tacite et le destin de l'Empire* Párizs 1966. Pliniusról: A. M. GUILLEMIN *Pline et la vie littéraire de son temps* Párizs 1931. Suetoniusról: MACÉ *Essai sur Suétone* Párizs 1900. Frontóról: R. MARACHE *La critique littéraire de langue latine... au IIe siècle de notre ère* Rennes 1952.

Az elveszett műveket és a szinte teljesen elfelejtett szerzőket H. BARDON tanulmányozta *La littérature latine inconnue* (2 kötet, Párizs 1952–1956) című munkájában.

FÜGGELÉK

Egy irodalomtörténeti munka – legyen az bármilyen kiváló – önmagában csak arra alkalmas, hogy fogalmat alkothassunk bizonyos szerzők életéről és munkásságáról. A latin irodalom és kultúra világában tett rövid kirándulásunkon szerzett ismereteink is csak akkor válhatnak teljesebbé és alaposabbakká, ha magukat a műveket is elolvassuk. Ezért válogattuk össze a következő kis csokrot a Magyarországon az utóbbi három évtizedben megjelent, viszonylag könnyen hozzáférhető művekből, amelyek bevezetési rendszerint további adatokkal is szolgálnak a szerzőkre és a művekre vonatkozóan.

APULEIUS: Az aranyszámár (ford.: Révay József) Bp. 1971.

A mágiáról + Virágoskert (ford.: Détshy Mihály) Bp. 1974.

CAESAR, Caius Iulius: A gall háború (ford.: Szepešsy Tibor) Bp. 1964.

A polgárháborúról (ford.: Ürgödi György) Bp. 1966.

Feljegyzések a gall háborúról (ford.: Szepešsy Tibor) + A polgárháború (ford.: Ürgödi György) Bp. 1974.

CATO, Marcus Porcius: A földművelésről. Latinul és magyarul. (ford.: Kun József) Bp. 1966.

CATULLUS, Caius Valerius: Catullus versei (ford.: többen) Bp. 1978.

CICERO, Marcus Tullius: Cicero válogatott művei (ford.: többen) Bp. 1974.

CURTIUS RUFUS, Quintus: A makedón Nagy Sándor története (ford.: Kárpáthy Csilla). Bp. 1967.

FLORUS, Lucius Annaeus: Róma háborúi (ford.: Havas László) Bp. 1979.

HISTORIA AUGUSTA: (ford.: Terényi István) Bp. 1968.

HORATIUS Flaccus, Quintus: Opera omnia – Összes versei. Latinul és magyarul. (ford.: többen) Bp. 1961.

IUVENALIS, Decimus Iunius: Szatírái. Latinul és magyarul. (ford.: Muraközy Gyula) Bp. 1964.

LIVIUS, Titus: A római nép története a város alapításától (ford.: Kis Ferencné és Muraközy Gyula) I–IV. köt. Bp. 1982.

LUCRETIVS Carus, Titus: A természetéről (ford.: Tóth Béla) Debrecen, 1957.

NEPOS, Cornelius: Híres férfiak (ford.: Havas László) Bp. 1984.

OVIDIVS Naso, Publius: Átváltozások (ford.: Devecseri Gábor) 3. kiad. Bp. 1982.

A szerelem művészete (ford.: Bede Anna) + A szerelem orvosságai (ford.: Szathmáry Lajos) Bp. 1982.

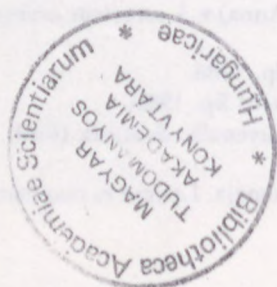
Római naptár (ford.: Gaál László) Bp. 1986.

Hősnők levelei (ford.: Muraközy Gyula) Bp. 1985.

PERSIVS Flaccus, Aulus: Persius és Iuvenalis. Szatírák (ford.: Muraközy Gyula) Bp. 1977.

PETRONIVS, Arbiter: Trimalchio lakomája. Latinul és magyarul. (ford.: Révay József) Bp. 1977.

- PHAEDRUS: Phaedrus meséi (ford.: Terényi István) Bp. 1961.
- PLAUTUS, Titus Maccius: Plautus vígjátékai (ford.: Devecseri Gábor) I–II. köt. Bp. 1977.
- PLINIUS Caecilius Secundus, Caius (minor): Levelek (ford.: többen) Bp. 1981.
- PROPERTIUS, Sextus: Tibullus és Propertius összes költeménye (ford.: többen) Bp. 1981.
- SALLUSTIUS Crispus, Caius: Sallustius összes művei (ford.: Kurcz Ágnes) Bp. 1978.
- SENECA, Lucius Annaeus: Játék az isteni Claudius haláláról (Apocolocyntosis) (ford.: Szilágyi János György) Bp. 1963.
- Seneca tragédiái (ford.: Jánossy István, Kárpáthy Csilla, Ruttner Tamás) Bp. 1977.
- Vigasztalások (ford.: Révay József) + Erkölcsi levelek (ford.: Kurcz Ágnes) Bp. 1980.
- STATIUS, Publius Papinius: Erdők. Latinul és magyarul (ford.: Muraközy Gyula) Bp. 1979.
- SUETONIUS Tranquillus, Caius: Caesarok élete (ford.: Kis Ferencné) Bp. 1984.
- TACITUS: Tacitus összes művei (ford.: Borzsák István) I–II. köt. Bp. 1980.
- Iulius Agricola életrajza. Latinul és magyarul (ford.: Borzsák István) Bp. 1979.
- TERENTIUS: Az élősd. Latinul és magyarul (ford.: Maróti Egon) Bp. 1961.
- TIBULLUS, Albius: Tibullus és Propertius összes költeményei (ford.: többen) Bp. 1976.
- VARRO, Terentius: A mezőgazdaságról. Latinul és magyarul (ford.: Kun József) Bp. 1971.
- VERGILIUS Maro, Publius: Vergilius összes művei (ford.: Lakatos István) Bp. 1984.

HELYREIGAZÍTÁS:

A 11. oldal 1. bekezdésének 17. sora helyesen a következő:

első királya). Ennek csak viszonylag késői, „irodalmi” formáját ismerjük.

Pierre Grimal, a kiváló francia klasszika-filológus könyve hazájában négy kiadást ért meg. A kötet méltán lett népszerű, hiszen eleven, lendületes stílusban szól mindazokhoz, akik érdeklődnek a római kultúra és irodalom iránt.

A műben a latin irodalom nagyjainak élete és munkássága elevenedik meg Plautustól Ciceróig és Vergiliustól Senecáig. Bár a könyv legfőbb célja az aranykori szerzők életművének bemutatása, bőségesen találunk anyagot a korábbi és a császárkori auctorokra vonatkozóan is. Figyelemmel kísérhetjük azt a folyamatot, amelynek során a latin irodalom görög mintákat követve kialakította sajátosan római arculatát.

Napjainkban, amikor a latin kultúra Európa-szerte reneszánszát éli, és a latin nyelv és irodalom nálunk Magyarországon is egyre inkább visszakapja régi rangját az oktatásban, különösen fontos, sőt talán hiánypótló is ez a könyv.

Napjaink kultúrája számos szállal kötődik mind a latin nyelvhez, mind pedig a római kultúrához. A latin leánynyelvek ma is élnek, a későbbi szerzők pedig – gondoljunk Dantéra vagy akár Zrínyi Miklóstra – szívesen fordultak latin mintákhoz műveik megalkotásakor. Tehát a latin irodalom ismerete, tanulmányozása segíthet bennünket a későbbi alkotások jobb megértésében is.

Ára: 250,- Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

50079688

Pierre Grimal · A LATIN ROMANTIC ÉNTE